

BOGUSŁAW BAKUŁA*

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza (Poznań, Polska)

ORCID: 0000-0003-0523-698X

Rosyjska dyskusja postkolonialna w latach 2000–2018

Russian post-colonial discussion in the years 2000–2018. The article deals with two issues: research on the history of Russia in a post-colonial perspective; manifestations of Russian, imperial and colonizing ideology in contemporary essays and literature until 2018. Variants of Russian postcolonial academic thought are considered: M. Berg, A. Etkind, M. Tlostanova and others. The article also presents the literary and journalistic work of E. Limonov, A. Dugin, and A. Prokhanov, who are considered to be representatives of Russian neocolonial nationalism associated with the government policy of V. Putin.

Keywords: Russia, postcolonialism, internal colonisation, Russia's colonial and postcolonial identity, Russia's imperialism, eurasianism, postcolonial heritage in Russia

Uwagi ogólne

Rzeczywistość polityczna dzisiejszej Rosji, choć nie gwarantuje swobodnej dyskusji, zwłaszcza bezpośrednio związanej z problemami władzy, zbiorowej pamięci czy politycznej tożsamości, dopuszcza, w ograniczonym sensie, pewne wyjątki. Przykładem jest poszerzający się z biegiem lat krąg rosyjskich badaczy, krytyków literatury i kultury, pozostających w obrębie zagadnień charakterystycznych dla teorii postkolonialnej. Celem artykułu jest rekoniesansowe przyjrzenie się rosyjskiej krytyce postkolonialnej w jej krajowym i zagranicznym (przede wszystkim zachodnim) wydaniu, zarówno akademickim, jak i pozauniwersyteckim, publicystycznym. Oczy-

* E-mail: bakula@amu.edu.pl.

wiście, recepcja, ewolucja i zróżnicowanie tematyczne, a także metodologiczne oraz tworzenie się ośrodków myśli związanej z sytuacją postkolonialną w Rosji nie odzwierciedlają w pełni zjawisk oraz procesów, które w tej dziedzinie obowiązują w nauce zachodniej. Nastawieni na transformowanie postkolonialnej zachodniej myśli krajowi i zagraniczni Rosjanie co rusz potykają się o problemy związane z mentalnością postsowiecką, z przywiązaniem do totalitarnej przeszłości, a także z niedemokratyczną pozycją Rosji, która pragnie narzucać swoją wolę licznym podmiotom na bezpośrednim obszarze postsowieckim, następnie w najbliższym postkomunistycznym sąsiedztwie (były blok socjalistyczny) oraz w sferze globalnej. Można powiedzieć, że sama natura problemu utrudnia neutralizację zarówno metod politycznych, jak i stosunku do niego opinii publicznej. Warto napomknąć, że z tej przyczyny postkolonialna refleksja krzyżuje się z nurtami myśli posttotalitarnej, neoimperialnej i postsowieckiej. Charakterystyczna jest przy tym próba przejęcia myśli postkolonialnej przez obecny rosyjski dyskurs neoimperialny. Uważam, że mimo wewnętrznych osobliwości można spojrzeć na wymienione nurty jako warianty szeroko rozumianej postkolonialności, albowiem występują w nich te same lub podobne napięcia na linii: dominujący–podporządkowany, opresja–represja, Inność–Tutejszość, mity bohaterskie–mity katastroficzne, subalternizacja–hegemonizm, resentment–nostalgia, orientalizacja–autokolonizacja, przemoc–wiktyzmizm, pamięć–przemilczanie itp.

Do roku 2008 w zasadzie nie było sensu mówić o istnieniu rosyjskiej myśli postkolonialnej w powszechnie uznanym dziś stylu metodologicznym. Pojawiające się wcześniej sporadyczne i rozproszone wypowiedzi akademickich specjalistów, badaczy literatury i kultury Michaiła Berga, Marka Lipowieckiego, Gasana Gusejnowa i Madiny Tłostanowej jeszcze nie składały się na debatę, lokując myśl postkolonialną w kontekście lub w obrębie postmodernizmu (Lipowiecki), postkomunizmu czy posttotalitaryzmu (Berg), a także kolonializmu (Gusejnow, Tłostanowa). W 2008 roku ukazał się 94 numer czasopisma „Nowoje litieraturnoje obozrienije” (dalej: НЛЮ) poświęcony teorii postkolonialnej i odgłosom zachodniego postkolonializmu w rosyjskiej rzeczywistości intelektualnej, społecznej i politycznej. Jest to *turning point* w historii adaptowania myśli postkolonialnej przez rosyjskie środowiska intelektualne.

Ogólnie rzecz ujmując, bezpośrednia dyskusja na argumenty pojawia się rzadko. Powiedziałbym, że jest to raczej dyskusja z problemami, tocząca się na kilku poziomach i obszarach, które niekiedy się łączą czy przenikają. Można z pewnością wyznaczyć trzy poziomy debaty w układzie wertykalnym: akademicki, publicystyczny, polityczny (zinstrumentalizowany). Dochodzi do tego wyraźny podział na refleksję zagraniczną (Rosjanie pracujący na zachodnich uniwersytetach) i krajową, wyraźnie zdominowaną przez „emigrantów”. W układzie horyzontalnym dyskusja ta obraca się wokół kwestii takich jak: a) minioną i współczesną rosyjską imperialność; b) wewnętrzna kolonizacja; c) antyimperialne i antysowieckie kierunki w literaturze, kinie, sztuce, kulturze masowej; d) postsowieckie gospodarstwo dzisiejszej Rosji: kwestie pamięci, rozliczeń; e) tradycje ideowe Rosji a postmodernizm i postkolonializm po 1991 roku; f) postkolonialne aspekty kultury krajów postsowieckich

(literatura rosyjska i rosyjskojęzyczna). Można by jeszcze dodać kilka tematów ogniskujących dyskusję nawiązującą do badań postkolonialnych, na przykład kwestie autorytaryzmu (W. Putin jako ikona neoimperializmu), ekologii, psychologii społecznej (rozległe traumy społeczne, stare i nowe), wojny wewnętrznej z Czeczenią, wojny zewnętrznej z Gruzją i Ukrainą, terroryzmu wewnętrznego. Innymi słowy współczesna Rosja zmagana się z licznymi problemami, charakterystycznymi zarówno dla kraju kolonizującego, jak i kolonizowanego, na które nikt nie dostarczył wyczerpującej odpowiedzi, chociażby dlatego, że sprawy rozgrywają się na naszych oczach, a refleksja, jak wiadomo, przychodzi z czasem. Siłą rzeczy podjętego tutaj tematu nie uda się wyczerpać, można go z grubsza zarysować, wskazując na najważniejsze głosy, teksty, postawy.

Część pierwsza

Warianty akademickiej myśli postkolonialnej

Zacznijmy od publicysty Michaiła Berga, który już w 2000 roku jako jeden z pierwszych sformułował problematykę postkolonialności w odniesieniu do aktualnych cech współczesnej rosyjskiej literatury i życia literackiego w artykule *Постколониальный дискурс и проблема успеха в современной русской литературе*¹ [Postkolonialny dyskurs i problem sukcesu we współczesnej literaturze rosyjskiej] częściowo następnie zamieszczonym w książce *Литературократия. Проблем присвоения и перераспределения власти в литературе* [Literaturokracja. Problem zawłaszczania i redystrybucji władzy w literaturze, 2000]. Berg wskazuje przede wszystkim na rozłączność rosyjskiej recepcji i adaptacji postkolonializmu oraz postmodernizmu po roku 1986, zwłaszcza w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Postmodernizm, według autora, stał się czynnikiem wywołującym demokratyczne zmiany w rosyjskiej kulturze na dużą skalę, zjawiskiem konstruktywnym, twórczym. Tymczasem postkolonializm, jak pisze Berg, wprowadzający do refleksji o literaturze rewizjonistyczne punkty widzenia, uświadamiający zaborczy status Rosji wobec bytów słabszych, ukazał problemy destrukcyjne, niebezpieczne i gorzej wówczas widziane. Jednak to sytuacja postkolonialna lepiej charakteryzuje status współczesnej, *anno* 2000, kultury rosyjskiej, próbującej oderwać się od przeszłości. Zmiana układu w kulturze spowodowała przecenę wartości literatury i miary artystycznego sukcesu. Autor zauważa w dodatku, że postkolonialny dyskurs (dyskurs Innego albo „dzikiego”), tak jak pojmuje się go w chrestomatijnej pracy Edwarda Saida *Orientalizm* (1978), w porównaniu z dyskursem postmodernizmu sam funkcjonuje w Rosji jako Obcy. Nie jest to przypadkowe. O ile termin Jeana Baudrillarda *simulacrum* nie

¹ М. Берг, *Постколониальный дискурс и проблема успеха в современной русской литературе*, <http://mberg.net/pstk> (dostęp: 31.05.2018). Zob. też *idem*, *Литературократия. Проблема присвоения и перераспределения власти в литературе*, Москва 2000, s. 231–268.

potrzebuje wyjaśniania, również dla tych, którzy byli ikonami sowieckiej ideologii „rozwinętego socjalizmu”, ale przecież musieli słyszeć o „potiomkinowskich wsiach”, o tyle orientalizm natychmiast wywołał wiele pytań, w tym zasadnicze — o status podmiotu i przedmiotu. Przecież Rosja w ciągu stuleci oswajała dwa przeciwstawne kierunki kolonizacji — wewnętrzny i zewnętrzny. Podbijała obce tereny, czyniąc z nich kolonie, przy czym sama była kiedyś kolonią. Rozpad ZSRR w 1991 roku był bodźcem postmodernistycznego pojmowania rosyjskiej i sowieckiej historii, ale nie postkolonialnego, albowiem w tej perspektywie można by Rosję stygmatyzować, oskarżać, na co Rosjanie nie mieli i nie mają ochoty. Uważają siebie za wyzwolicieli (od faszyzmu, azjatyckiego ucisku, cenią tak zwane ucywilizowanie Syberii²), a nie kolonizatorów (sądzą, i nie bez racji, że sami byli kolonizowani, represjonowani, prześladowani).

Berg, mówiąc o sytuacji postkolonialnej, odnosi ją raczej do sytuacji postimperialnej, bardziej zgodnej z odczuciem rosyjskiego społeczeństwa. Materia ta sama — wektor inny. Autor chce przy okazji pokazać recepcję problematyki Innego, Obcego, „niecywilizowanego” jako dwuznaczną dla rosyjskiej literatury i kultury. Najpierw zastanawia się nad strategią sukcesu w literaturze masowej oraz w literaturze innowacyjnej. Podaje *casus* dwojga specyficznie „innych” pisarzy, których literacki sukces jest dwuznaczny, niedający się mierzyć tradycyjnymi kategoriami artystycznej wielkości. Odnosi się do pisarki Aleksandry Maryniny (podpułkownik rosyjskiej milicji), która w latach dziewięćdziesiątych została liderką wśród rosyjskich autorów literatury detektywistycznej. Marynina stworzyła nieskomplikowany postsowiecki kryminał, bez artystycznych ambicji, w którym główną rolę gra policjantka Anastazja Kamienskaja³. Jej powieści, rozgrywające się w trudnych postsowieckich realiach społeczno-ekonomicznych, oparte na prostej grze dobra i zła, przyciągały rzesze odbiorców prostym przesłaniem moralnym, w którym istotną funkcję pełni nostalgia za przeszłością. Zło u Maryniny to Inny i zarazem Obcy, najczęściej powiązany z Zachodem lub Dalekim Wschodem. Nie należy ono do rosyjskiego życia. Zło to Obcy, nie-Rosjanin. Społeczeństwo zostaje tym samym usprawiedliwione, a państwo działa nadal jak autorytet. Jak pisze Berg, u źródeł ogromnego sukcesu autorskiego Maryniny, za cenę zaniżenia poziomu, stoi realizacja infantylnych oczekiwań masowego czytelnika, by imperium, jako gwarancja spokoju i bezpieczeństwa, funkcjonowało nadal, z wszystkimi jego cechami instytucjonalnymi (aparatus, siła, hierarchia). Sukces Maryniny to społeczny fenomen, za którym stoją trauma kryzysu i marzenie o jego przewyciężeniu oraz odbudowie potęgi państwa dominującego nad własnymi obywatelami, lecz przede wszystkim chroniącego ich przed Innymi

² Podobnie jak zupełnie niedawno masowo i szczerze radowali się z „wyzwolenia” Krymu spod rękomej okupacji Ukrainy.

³ Utwory te cieszyły się również powodzeniem za granicą, na Ukrainie, Białorusi, ale również w Polsce, gdzie do połowy 2018 roku wydano w sumie dziewiętnaście tytułów tej autorki, tworzących swoisty kanon postsowieckiej powieści milicyjnej.

i Obcymi (zbrodniarz zawsze będzie obcy, ponieważ rosyjskiemu społeczeństwu rdzennie przypisane jest dobro).

Autor przedstawia jednocześnie moskiewski konceptualizm jako zjawisko symbolizujące inny rodzaj dwuznacznego sukcesu. Jego przedstawiciele stosunkowo szybko z prześladowanych outsiderów/subalternów wzniesli się na szczyt oficjalnej kultury innowacyjnej i zostali tam zaakceptowani. Berg wyraźnie wskazuje na autorską strategię pokolenia byłych konceptualistów: Dmitrija Prigowa, Lwa Rubinsteina czy Władimira Sorokina. Jako charakterystyczne traktuje kroki Sorokina⁴. Twórczość pokolenia konceptualistów cechowały radykalne uderzenia w rytuały społeczne i polityczne sowieckiego społeczeństwa uważającego imperialność za coś normalnego, niepodlegającego dyskusji. Zrzucanie z piedestału sowieckiej problematyki uczyniło z konceptualistów oraz bliskich im prozaików, w tym W. Sorokina, autorów, którzy odnieśli sukces w końcu lat osiemdziesiątych i na początku dziewięćdziesiątych. Radykalizowali oni antropologiczne odniesienia i dawali możliwość interpretowania krytyki człowieka sowieckiego (*homo sovieticus*) jako krytyki rosyjskiej świadomości narodowej i stereotypów prawosławnej kultury. Ale czas płynął i to, co wydawało się świeże na początku epoki tranzycji, szybko wietrzało. Tematyka rewindykacji i rozliczeń, przypominająca niezagojone traumy, przestała być atrakcyjna. W związku z tym Sorokin zaczął adresować swoją twórczość do konserwatywnych grup odbiorców, rozczarowanych przebiegiem transformacji. Były subaltern, chcąc nie chcąc, został celebrytą. Jak pisze Berg, jego sukces wynika z rozpoznania właściwej strategii przypodobania się odbiorcy, nie z jakości artystycznej. Moralnie jest dwuznaczny.

Ta sytuacja ukazuje też słabość lub wręcz nieobecność grup społecznych zdolnych docenić właściwy fenomen innowacyjności, ponieważ idea poszukiwania zmiany została społecznie zdyskredytowana. Jeśli mamy jakikolwiek ruch, to nie w stronę Zachodu, a od niego. Okazuje się on ruchem od postkolonialnego dyskursu ponownie w stronę dyskursu kolonialnego (albo nawet rekolonizacyjnego), czyli mówiąc inaczej — ruchem wzdłuż linii koła, jak twierdził Berg już przed rokiem 2000. Uwagi Berga są punktem wyjścia do obserwacji zmian dokonujących się w rosyjskich środowiskach intelektualnych, a zawarte w nich poglądy będzie można zauważyć również w pracach zarówno „eksportowych” badaczy problemu skupionych wokół zagadnienia „wewnętrznej kolonizacji” (Aleksander Etkind, Wiaczesław

⁴ М. Бeрг, *Постколониальный дискурс...* Autor pisze: „Jeszcze w okresie undergroundu przyznanie innowacyjności i radykalizmu tekstem Sorokina chroniło zawarte w nich demonstracyjne naruszenie społecznie ważnych norm rytualnych i gatunkowych, co nie zaskakuje, [...] ponieważ sowiecki literacki underground, [...] w równej mierze odnosił się krytycznie do metod tworzenia sowieckiej przestrzeni społecznej, i z tego powodu musiał zadowolić się miejscem w podziemiu, jak i do różnych form tradycyjnej kultury, które interpretowano jako konformistyczne, wiernopoddańcze, archaiczne. Jednak naruszenie i wyśmiewanie politycznej, społecznej i literackiej etykiety, choć było nieuniknione w osiągnięciu innowacyjności, nie było wystarczające do stworzenia reputacji najbardziej radykalnego pisarza późnej epoki sowieckiej” [przeł. B.B.].

Morozow) oraz zagadnień postsowieckości (Gasan Gusejnow, Madina Tłostanowa), jak i miejscowych rosyjskich intelektualistów i badaczy.

a. Wewnętrzna kolonizacja w obiegu wewnętrznym

W 2008 roku ukazuje się wspomniany 94 numer czasopisma „Nowoje literaturnoje obozrienije”⁵. Zaprezentowano tam blok wypowiedzi pod ogólnym tytułem *Постсоветское сознание и postcolonial studies* [Postsowiecka świadomość i studia postkolonialne]. W tym bloku wystąpił Gasan Gusejnow z artykułem *Язык и травма освобождения* [Język i trauma wyzwolenia]; a także mniej znani — Sergej Timofiejew (*Читай по губам: Двуязычие как культурный вызов* [Czytaj z ust: dwujęzyczność jako wyzwanie kultury]) i Jurij B. Orlickij (*Три кита Сергея Завялова* [Trzy wieloryby Siergieja Zawiałowa]). Wydrukowano też zapis ważnej rozmowy Marka Lipowieckiego i Aleksandra Etkinda, dwóch uczonych pracujących na emigracji, w USA i Wielkiej Brytanii: *Возвращение тритона: советская катастрофа и постсоветский роман* [Powrót trytona: sowiecka katastrofa i post-sowiecka powieść]. W tej symptomatycznej rozmowie, porządkującej proces adaptowania postmodernizmu i innych zachodnich trendów w Rosji, pada termin „wewnętrzna kolonizacja”⁶. Obaj autorzy nie używają pojęcia „postkolonializm”, lecz problemy, które poruszają, wydają się jakby wzięte z krytyki postkolonialnej, która lokuje swoje zainteresowania w praktyce dekonstruowania imperializmu, totalitaryzmu, a te kwestie są zasadnicze w rozrachunkowej (tematycznie postsowieckiej, posttotalitarnej) prozie Wiktora Pielewina, Władimira Sorokina, Wiktora Jerofiejewa i Ludmiły Pietruszewskiej. Etkind mówił, że postsowiecka literatura traumy, którą zainicjował Aleksander Sołżenicyn *Archipelagiem GULag*, odnosi się wciąż do traumy komunizmu i nieprzepracowanej żałoby. Okres sowiecki obaj rozmówcy nazywają czasem katastrofy, która nie została do końca przemyślana i wewnętrznie przepracowana, dlatego wciąż ten czas tli się w zbiorowej pamięci. Etkind mówi: „Praca żałoby nie została ukończona i nie zakończyła się sukcesem [...] w tym leży główna i ogólna charakterystyka postsowieckiego okresu [...] Ogólnym przedmiotem postsowieckiej melancholii okazuje się nieprzepracowana pamięć o sowieckiej katastrofie”⁷. W tej sytuacji „praca żałoby” jest kontynuowana w literaturze współczesnej, która znacząco różni się od tego, co proponowali Aleksander Sołżenicyn, Wałłam Szalamow, Andriej Siniawski, Nadieżda Mandelsztam, czyli ci, którzy zaini-

⁵ М. Липовецкий, А. Еткнд „Возвращение тритона: советская катастрофа и постсоветский роман”, *НЛО* 2008, nr 6 (94), <http://magazines.russ.ru/nlo/> (dostęp: 5.10.2012). Wszystkie cytaty za tym wydaniem przeł. B.B.

⁶ Nie jest on pomysłem A. Etkinda. Ma stosunkowo długą tradycję, wywodzącą się z pism pruskiego ekonomisty i prawnika Augusta von Haxthausena (1792–1866), a następnie rosyjskich historyków Afanasija Szczapowa (1831–1876), Siergieja Sołowiowa (1820–1879) i Wasilija Kluczewskiego (1841–1911) oraz Matwieja Lubawskiego (1860–1936).

⁷ *Ibidem*.

cyjowali w okresie sowieckim dyskusję nad totalitaryzmem. Etkind powątpiewa, czy tę specyficzną sytuację postsowiecką można przedstawić jako „lokalną odmianę postmodernizmu”, co proponuje M. Lipowiecki. Analizując sytuację rosyjskiej literatury wobec przeszłości, Etkind proponuje uchwycenie jej właściwości w terminie magicznego historyzmu [*магический историзм*]. Według niego jest to specyficzna forma traumatycznego pisma, mająca swoje źródło w pisarstwie A. Sołżenicyna i A. Siniańskiego, a zrealizowana w powieściopisarstwie Wiktora Pielewina, Władimira Szarowa, Władimira Sorokina, Dmitrija Bykowa, którzy są szczególnie zainteresowani przedstawianiem dwóch dziedzin ludzkiego doświadczenia, pojawiających się w rozmaitych, dziwnych, szokujących zestawieniach. To historia i religia. Ich dzieła są nasycone nietradycyjną magią, aczkolwiek w większości odnoszą się do okresu sowieckiego. Etkind mówi, że:

Magiczny historyzm zasadniczo różni się od realizmu magicznego kultur postkolonialnych. Różnic jest wiele, ale zasadnicza w tym, że postsowieckie bestsellery nie odnoszą się wprost do realizmu: one nie wyrażają i nie imitują społecznej rzeczywistości poprzez środki magiczne, ale przeprowadzają swoje obsesyjne eksperymenty z historią. Magiczny historyzm jest bliższy gatunkowi historii alternatywnej (typu *Wyspy Krym* Aksenowa lub *Ady Nabokowa*) [...] Jednak nie można uważać powieści postsowieckiej za odmianę światowej fantastyki naukowej; to odpolitycznia gatunek i pozbawia go oczywistej specyfiki.

Widać w rosyjskiej literaturze odrodzenie powieści historycznej, aczkolwiek związanej bardziej z gatunkami popularnymi (Borys Akunin, Aleksiej Iwanow). „W szerokim sensie wszystkie te teksty, magiczne lub nie, okazują się alegoriami: one ujawniają istotę jednego doświadczenia w języku drugiego doświadczenia” — przekonuje Etkind. Badacze zgłębiają problem przecinania się postmodernizmu z postsowiecką melancholią i powieściami należącymi do nurtu magicznego historyzmu na trzech przykładach: *День опричника* [Dzień oprycznika, 2006] Władimira Sorokina, *Empire V* (2006, wyd. pol. *Empire V*, 2008) Wiktora Pielewina i *ЖД* (2010, wyd. pol. *ЖД*, 2016) Dmitrija Bykowa. Jakkolwiek bardzo różne, łączy je melancholia zakorzeniona w nieopłakanej historii i sowieckim doświadczeniu. Powieści te są rodzajem mechanizmu przepracowywania przeszłości, choć bardziej tę katastrofę odgrywiają, niż ją przepracowują. „To bardziej teksty pamięci niż teksty o pamięci” — dodaje Etkind. Istnieją zamiast pomników ofiar, muzeów sowieckiej katastrofy, których w Rosji jest niewiele. „Miliony nie zostały pochowane, a teraz ich cienie snują się dookoła” — kończy autor późniejszej książki *Кривое горе. Рамяты о непогребенных* [Krzywy smutek. Pamięć o niepochowanych, 2016].

Dyskutanci podejmują problem „traumy sowieckiej modernizacji”, której odbicie zauważają również w literaturze. Etkind i Lipowiecki stawiają w związku z problemem modernizacji tezę odnoszącą się do zjawiska wewnętrznej kolonizacji. Zdaniem Etkinda sowiecka modernizacja była zapóźniona i anachroniczna. Była raczej imitacją procesów modernizacji, jakie dokonały się w kulturze zachodniej. Tym procesom przeciwstawia się zjawisko wewnętrznej kolonizacji

oświetlającej wewnętrzną wielowarstwowość, nieciągłość rosyjskiej kultury, a także jej autonomiczną, niezwykle złożoną funkcję. Rosyjska modernizacja nie zna (nie szuka) innych sposobów skutecznej realizacji, oprócz wewnętrznej kolonizacji. [...] modernizacja nabiera cyklicznego i monstrialnego charakteru w czasie, gdy jest pochłaniana przez wewnętrzną kolonizację.

Powtarzalność tej transformacji zapewnia ciągłość katastroficznego doświadczenia. Wewnętrzna kolonizacja była monstrem pochłaniającym energię modernizacji. W efekcie tych procesów Rosja stała się mocarstwem osadzonym na rabunku złóż naturalnych, niszczeniu mniejszości, likwidowaniu jakiegokolwiek oporu wewnętrznego, a nie na otwartym rozwoju cywilizacyjnym. Do dzisiaj trwa, jak mówią autorzy, „naftowe przekleństwo” Rosji, z którego nie może ona wyjść w kierunku bardziej cywilizacyjnie zaawansowanego świata. Postsowiecka powieść zderza się z tymi przekłętymi problemami epoki, na które nie ma jednoznacznej odpowiedzi.

W przedstawianym numerze НЛО uwagę zwraca również artykuł G. Gusejnowa *Язык и trauma wyzwolenia*. Autor pisze o traumie w języku i świadomości językowej Rosjan powstałej w efekcie rozpadu sowieckiego imperium. Gusejnow porównuje tę sytuację do traumy niemieckiej spowodowanej upadkiem III Rzeszy i brakiem odpowiedniego języka, który by ułatwiał przepracowanie tej traumy. „Język, którym mówimy i myślimy to trauma” — pisze. O ile Niemcom udało się dopiero w latach siedemdziesiątych XX wieku stworzyć słownik przewyżający mowę III Rzeszy, mówiący o nazistowskiej przeszłości poprzez inną leksykę i językowy obraz świata, Rosjanie nie zdołali dotrzeć do punktu, w którym mogliby zacząć rozliczać się z sowietyzmem, ponieważ w międzyczasie historia zatoczyła koło i Rosja ponownie zaczęła przybierać mocarstwowe, autorytarne pozy. Jednak trauma przeszłości istnieje, jak zauważa publicysta, i powoduje liczne dysfunkcje, a także zwrot społeczeństwa rosyjskiego w stronę neoimperializmu, idealizowania sowieckiej przeszłości oraz powracania do mitów, w których Rosjanie występują jako oswobodziciele, a nie jako kolonizatorzy czy zaborcy. Gusejnow podkreśla, że pęknięcie w języku, idące za niespójną świadomością, pozostanie, o ile Rosja nie zdoła rozliczyć się ze swoją przeszłością. Napisze o tym Aleksander Etkind osiem lat później we wspomnianej książce *Кривое горе. Память о непогребенных* wydanej przez НЛО.

W roku 2012 ukazała się ważna książka zbiorowa pod tytułem *Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России* [Tam, wewnątrz. Praktyki wewnętrznej kolonizacji w historii kultury Rosji] pod redakcją Aleksandra Etkinda, Ilii Kukulina i Dirka Uffelmanna⁸. Zamieszczone w niej prace kilkunastu uczonych rozwijają wątki związane z wpływem wewnętrznej kolonizacji na dzieje rosyjskiej literatury i kultury. Obok wydanej po rosyjsku w roku 2013 książki Etkinda *Internal colonisation. Russia's imperial experience* (*Внутренняя колонизация. Имперский опыт России*) jest to bodaj najważniejsze dzieło poświęcone tej kwestii i zdecydowanie ją poszerzające. Mówi się tutaj o problemach, któ-

⁸ Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России, red. А. Эткинд, Д. Уффельманн, И. Кукулин, Москва 2012.

rych Etkind wcześniej nie dotykał, skupiony na historii XIX wieku, a mianowicie cech wewnętrznej kolonizacji również w XX stuleciu, w okresie sowieckim i postsowieckim. Autorzy definiują zjawisko i termin z wielu stron. Staje się ono kluczowym pojęciem wyjaśniającym historię Rosji, Związku Sowieckiego i Rosji postsowieckiej. Wymieniony tom jest międzynarodowy i stało się już pewną tradycją, że na temat Rosji w perspektywie postkolonialnej debatę toczy międzynarodowe grono badaczy. Uczestnicy tomu tworzą okazałe środowisko badawcze. W jego skład weszli między innymi: Dirk Uffelmann (*Подводные камни внутренней (де)колониализации России* [Podwodne kamienie wewnętrznej (de)kolonizacji Rosji]); Michael Chodorkowski (*В чем Россия «опережала» Европу, или Россия как колониальная империя* [W czym Rosja „wyprzedziła” Europę albo Rosja jako kolonialne imperium]); Igor P. Smirnow (*Сталкинг как национальная идентичность* [Stalking jako narodowa tożsamość]); Kevin M.F. Platt (*Оккупация против колониализации: как история постсоветской Латвии помогает провинциализировать Европу* [Okupacja wobec kolonizacji: jak historia postsowieckiej Łotwy pomaga prowincjonalizować Europę]); Tatiana Artemiewa (*„Особливая часть света”: формирование государственной идентичности России в XVIII веке* [Osobliwa część świata: formowanie państwowej tożsamości Rosji w XVIII wieku]); Genrich Kirszbaum (*Двойной ориентализм казачьей темы в творчестве А.С. Пушкина* [Podwójny orientalizm tematu kozackiego w twórczości A.S. Puszkina]); Lori Manchester (*Сельские матушки и поповны как „агенты просвещения” в российской деревне: позднимперский период* [Wiejskie matki i księża jako „czynnik oświecenia” w rosyjskiej wsi: okres późnoimperialny]). Marina Mogilner (*„Еврейская физиономия” в Российской империи: пределы колониализации и самоколонизации в антропологии российского еврейства* [„Fizjonomia żydowska”: granice kolonizacji i samokolonizacji w antropologii rosyjskiego żydostwa]); Irina Szewelenko (*Репрезентация империи и нации: Россия на Всемирной выставке 1900 года в Париже* [Reprezentacja imperium i narodu: Rosja na Światowej wystawie roku 1900 w Paryżu]). Mykoła Riabczuk, *Русский Робинзон и украинский Пятница: особенности „асимметричных” отношений* [Rosyjski Robinson i ukraiński Piętaszek: osobliwości „asymetrycznych” relacji]); Stefan Rodewald, (*„Внешняя колониализация внутреннего” и „внутренняя колониализация внешнего”: оппозиционные элиты столиц vs. Лояльные элиты Западного края, 1830—1910 годы* [„Zewnętrzna kolonizacja wewnętrznego” i „wewnętrzna kolonizacja zewnętrznego”: opozycyjne elity stolic versus lojalne elity Zachodniego Kraju, lata 1830–1910]); Miria Lecke, *Внутренние колонии — пестрые окраины: Украина и Беларусь (Малороссия и Белороссия) в произведениях А.И. Куприна* [Wewnętrzne kolonie — barwne krańce: Ukraina i Białoruś (Małorosja i Białorosja) w opowiadaniach A.I. Kuprina]); Ilia Kalinin (*Угнетенные должны говорить: массовый призыв в литературу и формирование советского субъекта, 1920-е–начало 1930-х годов* [Podporządkowani powinni przemówić: masowe wezwanie do literatury o formowanie się sowieckiego podmiotu, lata dwudziesto-początek lat trzydziestych XX wieku]); Den Chili (*Наследие ГУЛАГа: принудитель-*

ный труд советской эпохи как внутренняя колонизация [Skutki GUŁagu: praca przymusowa epoki sowieckiej jako wewnętrzna kolonizacja]); Nancy Kondi (*Современное российское кино и проблема внутренней колонизации* [Współczesne rosyjskie kino i problem wewnętrznej kolonizacji]); Ellen Rutten (*Импотент-интеллигент: сексуализация внутренней колонизации* [Impotent-intellegant: seksualizacja wewnętrznej kolonizacji]); Mark Lipowiecki (*Советские и постсоветские трансформации сюжетавнутренней колонизации* [Sowieckie i postsowieckie transformacje fabuły wewnętrznej kolonizacji]); Ilia Kukulini („*Внутренняя постколонизация*”: *формирование постколониального сознания в русской литературе 1970–2000-х годов* [„Wewnętrzna kolonizacja”: formowanie postkolonialnej świadomości w rosyjskiej literaturze lat 1970–2000]).

Pokaźna książka obejmuje historyczną dyskusję dotyczącą Rosji i Związku Sowieckiego, a nawet czasów po roku 1991 na płaszczyźnie klasycznych tematów dotyczących zaborów i ekspansji skutkującej wewnętrznym uciskiem. Wewnętrzna kolonizacja okazuje się rozciągniętym na trzy stulecia politycznym zjawiskiem, koncentrującym wokół siebie dzieje rosyjskie w różnych aspektach. W tym sensie książka jest kontynuacją wspomnianego 94 numeru НЛО i książki A. Etkinda *Internal colonisation*, o której będzie jeszcze mowa. Rozważa się w niej szeroko nie tylko problemy polityczne (polityka wewnętrzna), lecz także społeczne (praca przymusowa w GUŁagu), etniczne (stosunek do małych narodów), imagologiczne i fizjognomiczne (obrazy narodów, warstw społecznych, zawodów), estetyczne (literatura, kino w różnych epokach i konwencjach wobec władzy), seksuologiczne (seksualizacja przemocy), psychospołeczne (zbrodnie, stosunek do kobiet). To oznacza włączenie niemal wszystkiego, co ma rewizjonistyczny dyskurs kulturowy, do powiedzenia o stosunkach społecznych w Rosji. Tworzy się tym samym podstawa do dyskusji na wiele lat, a rozpoczęte tematy będą powracać w kolejnych odsłonach.

W 2017 roku ukazał się 144 numer НЛО, który pokazuje, co wydarzyło się w trakcie minionych pięciu lat, jeśli mówimy o absorpcji myśli postkolonialnej w Rosji. Numer nosi podtytuł (*Пост*)имперское воображение и культурные политики [(Post)imperialna wyobraźnia i polityki kulturalne] i jest znaczącą kontynuacją książki *Там, внутри* opublikowanej przez to samo wydawnictwo. Jest to kontynuacja nie tylko w sferze tematów i szeroko zakrojonej postkolonialnej metodologii, lecz także personalna. Zawartość numeru 144 ukazuje już istniejące oraz nowe nurty refleksji postkolonialnej, nie tylko w Rosji. Niektóre wątki i tematy powtarzają się lub podlegają modyfikacjom.

Część pierwszą redakcja zatytułowała *Факты и мифы в картографии российской империи* [Fakty i mity w kartografii imperium rosyjskiego]. Znajdują się w niej teksty nawiązujące do początków budowania „rosyjskiej mapy”: Wiera Proskurina, *Ландшафт империи: „Антидот” Екатерины II против „Путешествия в Сибирь”, или границы европейской цивилизации* [Landszaft imperium: „Antidotum”

Katarzyny II wobec „Podróży na Syberię”, czyli granice europejskiej cywilizacji⁹); Jewgienij Ponomariew, *Русский имперский тревелог* [Rosyjski imperialny dziennik podróży].

Część druga zatytułowana *Имперское воображение и инаковость* [Imperialne wyobrażenia i Inność] również zawiera dwa artykuły. Olga Majorowa jest autorką tekstu *Маркеры русскости в имперском пространстве: парадоксы рассказа Н.С. Лескова „На краю света”* [Wyznaczniki rosyjskości w imperialnej przestrzeni opowiadania N.S. Leskowa „Na skraju świata”]. Natomiast Michaił Dołbiłow jest autorem tekstu *Город едва ли свой, но и не вовсе чуждый: Вильна в имперском и националистическом воображении Русских (1860-е годы–начало XX века)* [Miasto prawie nie własne, ale i nie całkiem cudze: Wilno w imperialnej i nacjonalistycznej wyobraźni Rosjan (lata osiemdziesiąte XIX–początek XX wieku)].

Trzecia część, *Имперскость в структуре литературного поля* [Imperialność w strukturze literackiego pola], zawiera dwa teksty. Pierwszy to *Жанровые империализмы. Спор о принадлежности дум* [Gatunkowe imperializmy. Spór o przynależność dum] Genricha Kirszbauma. Drugim natomiast jest artykuł wymienionego już Jewgienija Ponomariewa pod tytułem *Экспорт и реэкспорт соцреализма. Восточноевропейские литературы в контексте советского толстого журнала (конец 1940-х годов)*. [Eksport i reeksport socrealizmu. Wschodnioeuropejskie literatury w kontekście literackich periodyków (lata czterdzieste XX wieku)].

W następnej części, *Имперская бюрократия и модели национальной идентичности* [Imperialna biurokracja i modele narodowej tożsamości], znajdują się rozważania Kuryła Sołowiewa *Бюрократия versus бюрократия: парадоксы государственной службы в России в конце XIX–начале XX веков* [Biurokracja versus biurokracja. Paradoksy państwowej służby w Rosji w końcu XIX–początku XX wieku]. Drugi tekst bloku jest autorstwa Aleksandra Kotowa „*Русское латинство*” 1860-х годов как элемент идеологии бюрократического национализма [„Rosyjskie łacinnictwo” lat sześćdziesiątych XIX wieku jako element ideologii biurokratycznego nacjonalizmu].

Część piąta, *Семантика имперских пространств* [Semantyka imperialnych przestrzeni], zawiera dwa interesujące artykuły, wiążące się z tematyką kartografii, spacji, pamięci. Pierwszy to tekst autorstwa Andrieja Tesli „*Украинофил*” w „*общерусском*” kontekście: *публицистика Н.М. Костомарова 1861–1883 годов* [„Ukrainofil” w „ogólnorosyjskim” kontekście: publicystyka N.M. Kostomarowa lat 1861–1883]. Drugi napisała Jekaterina Bołtunowa — *Пространство (ушедшего)*

⁹ W 1761 roku przybył do Rosji wysłannik francuskiej Akademii Nauk astronom Jean Baptiste d'Aueroche, który odbył podróż na Syberię, co upamiętnił w relacji *Voyage en Sibirie fait 1761* [Podróż na Syberię w roku 1761], Paris 1769. Bardzo krytycznie przedstawił stan gospodarczy i kulturowy Rosji, nie szczędząc przy tym złośliwych uwag carycy Katarzynie II. Władczyni odpowiedziała autorowi anonimowym tekstem polemicznym w języku francuskim: *Antidote ou Réfutation du mauvais livre superbement imprimé intitulé: voyage en Sibirie* [Antidotum albo analiza głupiej, przepysznie wydanej książki: podróż na Syberię] (Amsterdam 1771).

героя: образ лидера, историческая память и мемориальная традиция в России (на примере Ельцин-центра) [Przestrzeń bohatera (który przeminął): obraz lidera, historyczna pamięć i memorialna tradycja w Rosji (na przykładzie Centrum Jelcyna)].

Część szósta, *Гибридные языки имперского сознания* [Hybrydyczne języki imperialnej świadomości], obejmuje trzy teksty. Autorami pierwszego — *Гибридность: марризм и вопросы языка имперской ситуации* [Hybrydyczność: marryzm i problemy języka imperialnej sytuacji] — są: Ilia Gierasimow, Sergiej Glebow, Marina Mogilner. Drugi — z tytułowany *Рабские мечты об имперском величии* [Niewolnicze marzenia o imperialnej wielkości] — napisała Dina Chapajewa. Alek D. Epsztejn zaproponował natomiast artykuł *Между религиозными сомнениями и неверием: трансформация интеллектуального дискурса и политической риторики в эпоху заката монархии (опыт Франции)* [Między religijnymi wątpliwościami i niewiarą: transformacja intelektualnego dyskursu i politycznej retoryki w epoce upadku monarchii].

Numer 144 НЛЮ jest bardzo bogaty i streszczenie go zabiera wiele miejsca. Niemniej jednak ze względu na jego znaczenie dla tematu, przypomnijmy, co jeszcze w nim zawarto. Na część siódmą, *Быть видимым: техники властного взгляда в этнографической имперской фотографии* [Być zauważonym: techniki spojrzenia władzy w etnograficznej fotografii imperialnej], składają się dwa teksty: *Демоны в зоопарке: современное искусство и колонизация Северав России 1890-х годов* [Demony w ogrodzie zoologicznym: współczesne malarstwo i kolonizacja Północy w Rosji lat dziewięćdziesiątych XIX wieku] Jewgenija Sawickiego i *Нерчинская каторга: этнографический взгляд на Российскую империю в фотографиях „видов и типов” последней четверти XIX века* [Nerczyńska katorga: etnograficzny pogląd na imperium rosyjskie w fotografiach „gatunków i typów” ostatniej ćwierci XIX wieku] Nadieжды Kryłowej.

Kolejne części są bardzo obszerne. Część ósma, *Врожденный преступник: криминальная антропология российской империи* [Wrodzony przestępca: kryminalna antropologia rosyjskiego imperium], przynosi artykuły na tematy niezwykle rzadko poruszane w wewnętrznej refleksji imperialnej. Jest to część oddana autorom zagranicznym. Zredagował ją Ricardo Nicollozi. Pierwszy tekst prezentuje Marina Mogilner — *Прирожденный преступник в империи: атавизм, пережитки, бессознательные инстинкты и судьбы российской имперской модерности* [Urodzony przestępca w imperium: atawizm, resztki, nieświadome instynkty i losy rosyjskiej imperialnej nowoczesności]. Luiza MacReinolds oraz P.I. Kowalewskij są autorami rozprawy *Уголовная антропология и русский национализм* [Antropologia kryminalna i rosyjski nacjonalizm]. Ricardo Nicollozi napisał tekst *Преступный тип, Ломброзо и русская литература. Нарративные модели изображения врожденной преступности и атавизма в Российской империи 1880–1900 годов*. [Typ przestępczy, Lombroso i rosyjska literatura. Narratywne modele obrazu wrodzonej przestępczości i atawizmu w imperium rosyjskim lat 1880–1900].

W ostatnich częściach numeru НЛО docieramy wreszcie do problematyki literackiej. Pojawiają się istotne rosyjskie oraz ukraińskie nazwiska. Część literacka zatytułowana *Постколониальность и имперскость в литературе* [Postkolonialność i imperialność w literaturze] zawiera pracę Natalii Połtawcewej *Динамическая модель (пост)колониальных исследований: социокультурная парадигма конфликта как формы социального взаимодействия* [Dynamiczny model (post)kolonialnych badań: socjokulturowy paradygmat konfliktu jako forma społecznego współdziałania]. Gasan Gusejnow jest autorem tekstu *Русское, советское и иное в постсталинском национальном дискурсе: предварительные заметки* [Rosyjskie, stalinowskie i inne w postalinowskim narodowym dyskursie: wstępne uwagi], natomiast ukraińska badaczka Tamara Gundorowa zaprezentowała część swojej książki *Транзитна культура [...]* zatytułowaną *Транзитная культура и постколониальный ресентимент* [Kultura przejścia i postkolonialny resentyment].

Wreszcie ostatnią część, *Постколониальность постсоветских литератур: конструкции этнического* [Postkolonialność literatur postsowieckich: konstrukcje etniczności], zamykają cztery prace: *Постколониальные литературы Севера: автоэтнография и этнопоэтика* [Postkolonialne literatury Północy: autoetnografia i etnopoetyka] Kławdii Smoły, „*Когда мы заменим свой мир...*”: *ферганская поэтическая школа в поисках постколониального субъекта* [„Kiedy zamienimy swój świat...” fergańska szkoła poetycka w poszukiwaniu postkolonialnego podmiotu] Kiryła Korczagina, *Игра в номадизм, или постколониальность как прием (случай Ильдара Абузарова)* [Gra w nomadyzm, czyli postkolonialność jako odbiór (przypadek Ildara Abuzjarowa)] Dirka Uffelmanna oraz *Дети равнины: Герман Садулаев как постсоветский и (пост)колониальный писатель* [Dzieci równiny: German Sadułaew jako pisarz postsowiecki i (post)kolonialny] Stanisława Lwowskiego.

Przedstawienie tak szczegółowo zawartości jednego numeru ma sens, jeśli się chce się zobaczyć, jak szerokie i różne płaszczyzny tematyczne mogłyby ogarnąć rosyjska dyskusja o postkolonializmie, gdyby rzeczywiście istniała w sposób ciągły i konsekwentny. Wykracza ona daleko poza to, co proponują ukraińskie, polskie, rumuńskie studia postkolonialne, w gruncie rzeczy sprowadzające bogactwo możliwych zagadnień do obszaru *subaltern studies*, a rzadziej już do *gender studies*, koncentrujących się na aspektach zniewolenia czy upośledzenia kobiet. Bogaty i złożony treściowo numer 144 НЛО wskazuje, że w obrębie badań postkolonialnych nie można separować literatury od innych zjawisk społecznych oraz intelektualnych. Widać, jak problematyka kultury „siedzi” w kontekście podstawowych zagadnień związanych z odczuciem spacialnych aspektów imperialnej dominacji, od manipulowania mapą poczynając, a kończąc na kwestiach stygmatyzowanej przestępczości i mniejszości etnicznych.

Przy okazji uwaga dotycząca selektywności w stosunku do stanu badań. Charakterystyczne jest pomijanie milczeniem pracy Ewy Thompson *Trubadurzy imperium*, która nie została przełożona na język rosyjski, nie pojawia się w bibliografii

ani w odniesieniach, bogatych w cytowane źródła zachodnie. Pozostająca poza kręgiem amerykańskich slawistów, głównie pochodzenia rosyjskiego, Thompson jakby naruszyła rosyjskie tabu „zabraniające” Polakom i innym „mniejszym” Słowianom zajmować się rosyjskim problemem. Przypomina to ignorowanie swego czasu Czesława Miłosza jako slawisty. W wypadku Miłosza barierę przełamała dopiero przyjaźń z Josifem Brodskim i przyznanie polskiemu poecie-uczonemu Nagrody Nobla. Zupełnie inaczej wygląda sytuacja książki Thompson na Ukrainie, gdzie została wydana dwukrotnie, jest szeroko cytowana, podobnie jak jej artykuły publicystyczne z pierwszej dekady nowego wieku. Praca *Trubadurzy imperium* ukazała się nawet w Chinach, natomiast w Rosji nadal obowiązuje zmowa milczenia i cichy zakaz powoływania poza sferą obowiązkowej bibliografii. Przyczyna tkwi zapewne w tym, że E. Thompson nie zalicza się ani do grupy namaszczonej przez rosyjskie środowisko slawistyczne w Stanach Zjednoczonych, ani do grupy europejskich lewicowych intelektualistów, że reprezentuje bardziej polski niż międzynarodowy punkt widzenia, że wreszcie lepiej i dokładniej zdefiniowała/zdemaskowała ukryty, imperialny wymiar „moralnej” literatury rosyjskiej.

Wśród rozproszonych rosyjskich tekstów w ciągu lat 2008–2018 wyróżniają się następujące prace: Iwana Ionowa z 2009 roku — *Новая глобальная история и постколониальный дискурс* [Nowa globalna historia i postkolonialny dyskurs]; Anatolija Remniewa — *Колониальность, постколониальность и „историческая политика „всовременном Казахстане* [Kolonialność, postkolonialność i „polityka historyczna” we współczesnym Kazachstanie] z 2011 roku; Ilii Kukulina z 2013 roku — *„Внутренняя постколонизация”: формирование постколониального сознания в русской литературе 1970–2000 годов* [„Wewnętrzna postkolonizacja”: formowanie postkolonialnej świadomości w literaturze rosyjskiej lat 1970–2000]; Julii Krawinskiej — *О дискурсивных связях постколониального нарратива с постмодернизмом* [O dyskursywnych związkach postkolonialnego narratywu z postmodernizmem] z 2015 roku; Eleonory Szafranskiej — *Постколониальная проблематика современной русской литературы* [Postkolonialna problematyka współczesnej literatury rosyjskiej] z 2015 roku; Sergija Tołkaczewa — *Гибридная образность в русской и английской постколониальной литературе* [Hybrydyczna wyobraźnia w rosyjskiej i angielskiej literaturze postkolonialnej] z roku 2017. Zwraca uwagę artykuł litewskiego autora Kiejstutisa Szapoki zatytułowany *Литовская культурная ментальность и нарративность колониальной памяти* [Litewska pamięć kultury i narratywność kolonialnej pamięci] ogłoszony w moskiewskim piśmie artystycznym z 2017 roku.

Jest to pakiet studiów literaturoznawczych, w którym przebija się ciekawy problem twórczości rosyjskojęzycznych pisarzy lub artystów, mieszkających w byłych republikach ZSRR (a obecnie niepodległych państwach). Stosunkowo często pojawia się obraz transformacji ustrojowej, społecznej, narodowej, ekonomicznej z punktu widzenia Rosjanina (etnicznego lub „kulturowego”), oderwanego od Rosji i doświadczającego postkolonialnych skutków rosyjskiej imperialności w odbudowu-

jącym swoją tożsamość świecie nierosyjskim lub hybrydycznym. Postkolonialna problematyka współczesnej prozy rosyjskiej opiera się na rozmaitych wariatach hybrydyczności bohatera literackiego i jego społecznego otoczenia, na problemach wykorzenienia, wyobcowania, konfliktu mentalno-religijnego, to jest pomieszania lub rozpadu osobowości, odmienności w pojmowaniu *sacrum* i autorytetu duchowego, braku porozumienia z nierosyjskim otoczeniem.

W stanie badań wybija się naukowa twórczość E. Szafranskiej, która w kilku tekstach dobrze zdefiniowała postkolonialną sytuację, w jakiej znalazła się część przedstawicieli prozy rosyjskiej po roku 1991. Diagnozy Szafranskiej potwierdzają prace Tołkaczewa, Krawinskiej, Kukulina i innych badaczy. W pracy *Postkolonialna problematyka współczesnej literatury rosyjskiej* autorka przywołuje utwory mniej znanych pisarzy, związanych z mniejszościami, takich jak Andrej Wołos, Arkan Kariw, Larisa Bau, Suchbat Aflatuni, Adel Chairow, w których występują elementy postkolonialnej orientalizacji w przestrzeni postsowieckiej. Autorka zwraca uwagę na występującą w wielu utworach metaforę stagnacji, na „letargię”, jak również kwestię „enantiosepii” jako sytuacji współwystępowania dwóch przeciwstawnych modeli świata — dawnego (imperialnego) i nowego (postsowieckiego). Rozpatruje w związku z tym także obraz miejsca (*genius loci*) zawierającego elementy imperialne oraz sowieckie, który odszedł już albo odchodzi z pamięci i zmienia się w odbiorze mentalnym oraz fizycznie, co powoduje daleko idące zmiany w relacjach społecznych i kulturalnych. Porozumiewający się nadal językiem rosyjskim obywatele już nierosyjskich państw z czasem wpisują się w nierosyjskie kultury z postimperialnym „wsadem” historycznym. S. Tołkaczew dodaje do tego analizę hybrydyczności postsowieckiej przestrzeni (miasto, krajobraz), postsowieckiej postaci i postsowieckich napięć związanych z tożsamością w prozie innych pisarzy rosyjskich i rosyjskojęzycznych¹⁰.

Wydaje się, że ten dorobek jest całkiem spory, jednak wychodzi na to, że każdego roku ukazywało się w Rosji zaledwie kilka tekstów dotyczących postkolonializmu, najczęściej w elitarnych czasopismach naukowych, co przy tak zgęstniałych problemach (wojny czeczeńskie, wojna z Gruzją, aneksja Krymu, cofanie się rosyjskiej przestrzeni kulturalnej, powstawanie nowych, hybrydycznych tożsamości na obszarach postsowieckich) jest zaledwie słabym sygnałem, dobiegającym zresztą nieregularnie z niewielu ośrodków kształtowania myśli. Jest to dyskusja niewychodząca poza niewielkie ramy ilościowe. Ciekawość musi jednak budzić odniesienie ogólnych założeń teorii do lokalnych warunków i procesów w świecie postsowieckiej literatury i kultury.

Anatolij Remniew, stawiając pytanie, czy „postsowieckie” znaczy także „postkolonialne”, pisze o niejednoznacznej ocenie okresu sowieckiego w Kazachstanie, gdzie dokonywały się inne procesy niż na Ukrainie czy w krajach bałtyckich. Badacz pisze:

¹⁰ E. Шафранская, *Постколониальная проблематика современной русской литературы*, www.academia.edu/28155815/Постколониальная_проблематика_современной_русской_литературы._С._9-22 (dostęp: 25.05.2018); A. Толкачев, „Гибридная образность в русской и английской постколониальной литературе”, *Филология и культура* 2017, nr 2 (48), s. 193–200.

W określonym wypadku podział na „kolonizatorów” i „kolonizowanych”, jak również identyfikacja i samoidentyfikacja, mogą przedstawiać złożone i całkiem intrygujące zadanie dla badacza. Włączenie w sowieckie struktury części kazaskich elit nie może sprowadzać się do problemu kolaboracjonizmu, a z pozycji podejścia postkolonialnego może być poszerzone o zadania związane z badaniem zachowania podległych i zależnych jednostek oraz grup ludności, a także o zachowanie i adaptację imperialnych (sowieckich) instytucji i praktyk w przestrzeni postsowieckiej...¹¹

Kazaska kultura koczownicza stawała się przedmiotem imperialnych zabiegów nie tylko ze strony Rosji, lecz także świata muzułmańskiego. Nie jest więc łatwo ocenić stan zagrożenia dla tożsamości kazaskiej i wynikające z tej sytuacji decyzje kazaskich elit. W tych kwestiach Kazachowie są tak samo podzieleni jak mieszkańcy Ukrainy czy innych byłych republik. Jednak w kazaskiej sytuacji ogniskują się w sposób jeszcze bardziej wyostrojony niż na Ukrainie postimperialne i postsowieckie problemy, takie jak relacja tożsamości narodowej do państwowej, kwestia historii narodowej (kto ją pisał, dlaczego i dla kogo?), kwestia modernizacji (w jakim stopniu była wyniszczająca, a w jakim stanowiła cywilizacyjny awans?), kwestia językowa (kto i gdzie mówi, w jakim języku?), utożsamianie z centrum (gdzie się ono znajduje?), kwestie religijne (prawosławie, islam, kazaskie wierzenia), wewnętrzne podziały społeczne (koczownicy, ludność rosyjskojęzyczna różnego pochodzenia itp.), stosunek do państwa i narodowej kultury. W perspektywie wewnętrznej te postkolonialne kwestie są także istotne dla wszystkich narodowych mniejszości w Federacji Rosyjskiej i są podejmowane w literaturze.

Teksty dotyczące zjawisk postkolonialnych w świecie nierosyjskim i niesłowiańskim (Kazachstan, Azerbejdżan) ukazują się w większości w języku rosyjskim. Charakterystyczne jest również to, że ten typ dyskusji jeszcze słabiej odbija się w rosyjskojęzycznych kręgach poza Rosją, a poza kręgiem nierosyjskojęzycznym niemal wcale nie istnieje na obszarze postsowieckim. Wyjątkiem są środowiska intelektualne Ukrainy i Litwy. Jeśli przyjąć, że teoria postkolonialna ma duży potencjał ideowy i polemiczny, to chyba jej czas na obszarze postsowieckim jeszcze nie nadszedł. Zamrożenie wynika z charakteru wewnętrznych stosunków i modelu satrapii, panującego na Białorusi, w Kazachstanie, Azerbejdżanie, Kirgistanie, Turkmenistanie czy Uzbekistanie. Dlatego swoje postkolonialne rozważania azerski badacz G. Gusejnow publikuje w rosyjskim czasopiśmie *НЛО*. Aleksander Etkind w artykule zamieszczonym w *After Empire* (2015) mówi o potencjale teorii postkolonialnej, odnosząc się także do relacji rosyjsko-ukraińskich:

pojęcia jak aneksja, okupacja, kolonizacja. W rosyjskiej tradycji one zawsze się mieszały, taka natura rosyjskiej, imperialnej polityki, dla której nie ma morskich granic między metropolią i kolonią, co oznacza brak granic między wewnętrzną a zewnętrzną kolonizacją. Nie wystarczy traktować współczesny etap rosyjsko-ukraińskich stosunków jako zgodny z analogią do kolonizacji wewnętrznej, potrzeba jest

¹¹ А. Ремнев, *Колониальность, постколониальность и „историческая политика” в современном Казахстане*, „Ab Imperio” 1, 2001, s. 174 [przeł. B.B.].

tu krytyczna teoria i historia wewnętrznej kolonizacji, w której (spójrzcie najpierw na historię kozaczyzny) nieustająco zmieniają się pozycje wewnętrznego i zewnętrznego¹².

b. Goście, goście...?

Osobną kategorią są anglojęzyczne opracowania dotyczące sytuacji postkolonialnej i posttotalitarnej w Rosji publikowane przez rosyjskich badaczy na Zachodzie, w języku angielskim. Można odnieść wrażenie, że mają one specjalny status w zachodniej postsowieologii, a ich „targetem” jest najpierw opiniotwórczy odbiorca poza Rosją, a potem odbiorca rosyjski. Są one częściowo drukowane później w Rosji, ale nie ma to większego znaczenia, ponieważ odbiorca krajowy jest tu odbiorcą „drugiej świeżości”. Najbardziej charakterystyczne i ważne są prace: Aleksandra Etkinda z Oksfordu — *Internal Colonisation. Russia's Imperial Experience* (2011) tłumaczona na język rosyjski, *Warped mourning. Stories of the undead in the land of unburied* (2013) tłumaczona na język rosyjski jako *Кривое Горь. Память о непогребенных* (2016); Wiaczesława Morozowa z Tallina — *Russia's Postcolonial Identity. A Subaltern Empire in a Eurocentric World* (2015) i Madiny Tłostanowej z Linköping — *Postcolonialism and postsocialism in fiction and art: resistance and re-existence* (2017), *What does it mean to be post-Soviet? Decolonial art from the ruins of the Soviet empire* (2018). Tłostanowa zabiera głos w sprawie sztuki sowieckiej i postsowieckiej, co jest dość niezwykle wśród ujęć socjo-historyczno-politycznych. Jako jedna z nielicznych zajmuje się także genderowym aspektem „wewnętrznej kolonizacji”. Wcześniej opublikowała pracę *Gender epistemologies and Eurasian borderlands* (2010) oraz wspólnie z Walterem Mignolo *Learning to unlearn: decolonial reflection from Eurasia and the Americas* (2012).

O pracach Etkinda i Morozowa pisałem obszernie w innym miejscu, jednak by nie zostać posądzony o nonszalancję, wspomnę o nich w niniejszym tekście¹³. Na pewno są to prace ważne, choć ugruntowane na przedstawionym wcześniej materiale (Berg, Lipowiecki, Gusejnow), a więc nie całkowicie nowe. Zasadniczą cechą pracy Etkinda *Internal colonisation* jest przeprowadzenie dowodu na nieuchronność procesów względnej unitaryzacji ogromnego państwa, co musiało powodować określone wewnętrzne koszty i ofiary w formie „wewnętrznej kolonizacji”. Jak twierdzi Etkind, procesy te nie miały charakteru inwazyjnego jak w wypadku kolonizacji zachodniej, aczkolwiek zawsze pozostaje pytanie, jak mogło dojść do nieinwazyjnego, niekolonialnego powstania tak wielkiego państwa, w którym Rosjanie byli w zasadzie mniejszo-

¹² A. Etkind, *Критический потенциал постколониальной теории*, <http://afterempire.info/2017/05/02/postcolonial/> (dostęp: 10.05.2017), [przeł. B.B.].

¹³ B. Bakula [rec.], „Rosyjska wewnętrzna kolonizacja. [Alexander Etkind. *Internal Colonization. Russia's Imperial Experience*. Cambridge, Polity Press 2011, ss. 289]”, *Porównania* 15, 2014, s. 341–356; *idem*, „Rosyjska tożsamość postkolonialna w neoimperialnym świetle. [Viaczeslav Morozov. *Russia's Postcolonial Identity. A Subaltern Empire in a Eurocentric World*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave, McMillan, 2015, ss. 209]”, *Porównania* 19, 2016, s. 223–234.

ścią. Procesy „wewnętrznej kolonizacji” były substytutem modernizacji, która w Rosji przebiegała z dużym opóźnieniem i niezwykle ekstensywnie. Zapóźnienie w sferze „bazy”, gwałtowny rozwój klasowych aspiracji, wewnętrzna niespójność narodowa i etniczna wymagały przyspieszenia „wewnętrznej kolonizacji”, która jest zasadniczą cechą rozwoju Rosji. Jest to cecha oczywiście wynikająca z przesłanek historiozoficznych, to znaczy, że Rosja była w istocie skazana na taki wariant rozwoju, choć skończył się on rewolucją bolszewicką i niezmierną tragedią. Etkind nie podejmuje prób wytłumaczenia w perspektywie „wewnętrznej kolonizacji” dziejów państwa sowieckiego. Pomija ten kawał historii milczeniem. W ten sposób wymija problem „sowieckiej katastrofy”, o której pisze w innym miejscu, a która była kolejnym etapem w rozwoju państwa pod rosyjsko-sowieckim dyktatem, zakończonym klęską i dziejową traumą. W ten sposób autor osiąga ważny dla swoich zamierzeń efekt. Przekonuje czytelnika, że rozwój rosyjskiego, zaborczego imperium był dziejową koniecznością spowodowaną przez nieuchroność procesów modernizacyjnych, które zostały zainicjowane na Zachodzie. Etkind nie tyka czasów sowieckich, jakby ich nie było, co zapewne oznacza, że uznaje imperium Romanowów za model, również obowiązujący później, łącznie z nasilonymi procesami „wewnętrznej kolonizacji”, jakże przekonująco opisanymi w *Archipelagu GUL-ag* Aleksandra Solżenicyna.

Związek kolonizacji i modernizacji podejmuje W. Morozow w książce *Russia's postcolonial identity. A subaltern empire in a Eurocentric world*. Autor problem postkolonialnej tożsamości rosyjskiej widzi w podwójnej perspektywie, ale można powiedzieć, że także dialektycznie. Z jednej strony zauważa, że oświeceniowe procesy rozwoju, a potem upadek epoki napoleońskiej, doprowadziły do niebywałej potęgi rosyjskie państwo, które w specyficzny sposób pretendowało do miana imperium kolonialnego, ale raczej w rozumieniu Etkinda. To znaczy, że nie dokonywało abordaży na antypody, tylko było zmuszone (*sic!*) kolonizować te przestrzenie, które ogarnęło, w tym Daleki Wschód oraz niektóre kraje zachodnie i południowe, takie jak prawobrzeżna Ukraina, Polska, kraje nadbałtyckie, Mołdawia, a także Kaukaz. Był to proces długi, krwawy, ale zakończony umocnieniem pozycji Rosji w świecie, co samo w sobie nie podlega rosyjskiej krytyce. Jednocześnie ta sama Rosja od czasów Piotra Wielkiego aż do czasów nowoczesnych, nie wyłączając okresu panowania bolszewików, pozostawała w kręgu oddziaływania cywilizacyjnego dyskursu władzy oraz imperialności. Morozow twierdzi, że wręcz była mu podporządkowana, znajdowała się w pozycji kolonizowanego przez ten dyskurs subalterny, co potwierdzało się w podejmowanych działaniach wewnętrznych. Rosja była więc swego rodzaju kolonizatorem, do czego była zmuszona, gdyż w innym wypadku nie mogłaby funkcjonować, ale przede wszystkim została skolonizowana przez zachodni dyskurs. Można zatem wysnuć wniosek, że za wszystko, co okropnego działo się w Rosji w XIX i XX wieku, winę ponosi tenże zachodni dyskurs. On to pchnął Rosję w otchłań oświeceniowej utopii społecznej, co skończyło się bolszewicką rewolucją, oraz utopii industrialnej, co skończyło się krachem gospodarczym oraz klęską ekologiczną na Syberii. Innymi słowy, znajdujący się w kręgu grawitacji zachodniego

dyskursu oświeceniowego i modernizacyjnego rosyjski olbrzym cierpiał wewnętrznie i zadawał innym cierpienia. Rosja stała się ofiarą destrukcyjnych procesów dziejowych inicjowanych w Europie Zachodniej, których finałem jest z jednej strony kryzys wewnętrzny, z drugiej zaś moralny autorytet uzyskany na drodze niesłychanych cierpień. Tym samym Rosja, jako skolonizowany przedmiot gry zachodniej myśli politycznej i filozoficznej, jest bardziej zrozumiała, a dokonujące się w niej procesy (łącznie z ZSRR) nie wydają się już tak obce. Długi i wyrafinowany wywód Morozowa, w którym autor oskarża zachodnie ośrodki intelektualne o „zakażenie” Rosji totalitarną i utopijną wizją państwa doskonałego, na pewno jest godzien dalszej analizy i prezentacji. Wypada więc odesłać czytelnika do istniejącego już opisu i polemiki¹⁴, a także czekać na inne, głębsze analizy. Niewątpliwie praca Morozowa jest próbą przechwycenia pojęć ugruntowanych w ramach krytyki postkolonialnej i zreorientowania postkolonialnych oraz postsowieologicznych poglądów na Rosję, na kategorie Innego, subalterną, podmiotu cierpiącego, ofiary, co nie wydaje się aż tak oryginalne na tle rosyjskiej myśli filozoficznej i utopijnej, ale na pewno robi wciąż wrażenie w kręgach zachodnich postkolonialistów, chociażby w pracy Roberta J.C. Younga *Postkolonializm*¹⁵. Rosja zatem, powtórzmy, realizując europejskie marzenie o dominacji nad światem, kolonizatorską „misję” Europy, była niewolnicą europejskiego dyskursu i starała się go realizować. Była zatem subalternem Europy, wykonawczynią jej inspiracji oraz idei. Jasne jest, że subalternowi należą się inne moralne względy niż hegemonowi. A przede wszystkim współczucie i zrozumienie oraz przyznanie, w ramach tegoż zachodniego dyskursu, wszelkich praw, których Rosję pozbawiano, przypisując jej demoniczne, imperialne i totalitarne cechy.

Etkinda i Morozowa można uznać za przedstawicieli jednej opcji, choć zniuansowanej, poszukiwania w teorii postkolonialnej możliwości wyjaśnienia dorewolucyjnych perypetii cywilizacyjnych Rosji i wytłumaczenia imperialnych cech tego państwa w kategoriach usprawiedliwiającej wszystko „kolonizacji wewnętrznej”, wymuszonej przez nieudaną modernizację, oraz podporządkowania zachodniemu dyskursowi (subalternizacja). W rozumieniu obu autorów nie mamy tu do czynienia z modelem inwazyjnej zachodniej kolonizacji, ale z odrębnym projektem unowocześniania państwa, na który negatywny wpływ miał europejski dyskurs cywilizacyjny. Logika jest następująca: kiedy Rosja zdobywa w trakcie wojen Kaukaz, to nie ma jeszcze znaczenia, historia liczy się dopiero od momentu, kiedy zaczyna przerabiać narody, kultury tego regionu na własny, rosyjski model i to jest ta trudna, ale integrująca, cywilizująca, wewnętrzna kolonizacja. Kiedy jej się to nie udaje, gdy pojawia się opór, leje się krew, wina leży po stronie dyspozycyjnych ośrodków zachodniego dyskursu kolonialnego, którego istotą jest brutalne cywilizowanie Innego, „dzikiego”. To samo dotyczy krajów bałtyckich, Polski i innych obszarów. Obie książki, poza

¹⁴ Zob. A. Толкачев, *op. cit.*

¹⁵ Zob. B. Bakula, „Postkolonializm i antyokcydentalizm. [Robert J.C. Young. *Postkolonializm. Wprowadzenie*. Przekład M. Król. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. Ss. 202.]”, *Porównania* 16, 2015, s. 185–195.

niewątpliwymi walorami poznawczymi, cechują się retorycznością, której celem jest stworzenie siatki pojęciowej sprzyjającej równoprawnej, rosyjskiej wykładni dziejów własnych w ramach globalnego dyskursu.

Ważną pozycję w debacie zajmuje Madina Tłostanowa, która łączy badania nad postkolonializmem i feminizmem z badaniami poświęconymi sztuce rosyjskiej, sowieckiej i postosowieckiej. Praca Tłostanowej *Существует ли постсоветская мысль? О колониальности знания, внешнем имперском и двойном колониальном различиях* [Czy istnieje myśl postsowiecka? O kolonialności wiedzy, zewnętrznym imperializmie i podwójnych różnicach kolonialnych, 2015] przedstawia różne rodzaje asymetrii występujących w naukowym dyskursie europejskim. Zwraca uwagę na dominację Zachodu i kolonizowanie słabszych, narzucanie im zachodnich modeli epistemologicznych i języka interpretacji. Dotyczy to również Rosji. Zarzuca rosyjskim badaczom oportunizm i niesamodzielność, a zwłaszcza: 1. kopiowanie zachodniej nauki; 2. akceptowanie stygmatyzacji Rosji płynącej z Zachodu; 3. powtarzanie modelu nauk społecznych z czasów zimnej wojny; 4. niesamodzielność intelektualną zastępowaną hasłami post- i neoimperialnymi, niekiedy wpadającymi w neoimperialny mistycyzm (Borys Dugin). To oznacza, że myśl rosyjska jest myślą skolonizowaną z zewnątrz, przez Zachód, a kolonizacja wiedzy (*колониальность знания*) procesem ciągłym, w trakcie którego dokonuje się subalternizacja rosyjskiej humanistyki (ten pogląd potwierdza wydana w tym samym roku książka Morozowa). Zarazem autorka pisze o samokolonizacji, polegającej na potwierdzaniu i wywyższaniu zachodnich modeli epistemologicznych oraz na budowaniu własnej perspektywy kolonizacyjnej, legitymizującej status Rosji jako państwa kolonialnego. Obrazem końcowym rozważań Tłostanowej jest obraz całkowitego upadku rosyjskich nauk społecznych, imitujących myśl zachodnią, oraz w znacznej mierze także nauk humanistycznych. Na pytanie, czy istnieje samodzielna rosyjska myśl postkolonialna, autorka odpowiada negatywnie. Istnieje w tym tekście także nurt myśli ogólniejszej, odnoszącej się do sytuacji humanistyki zachodniej. Wedle Tłostanowej markuje ona własne postulaty interdyscyplinarności i transdyscyplinarności, tworzy zamknięte obiegi myśli, niewiele odnoszące się do rzeczywistych problemów, skupione na pracy języka. Ten solipsyzm nie omija także humanistyki rosyjskiej i pogłębia jej kolonialną sytuację.

Tłostanowa jest także autorką pracy *What does it mean to be post-Soviet? Decolonial art from the ruins of the Soviet empire* (London 2018). Lokuje ona problem postkolonializmu blisko zagadnienia dekolonizacji związanej z desowietyzacją. Jest to inna perspektywa niż zaprezentowana przez badaczy litewskich w pracy *Baltic Postcolonial* pod redakcją Violetty Kelertas czy ukraińskich — Mykoli Riabczuka, Tarmary Gundorovej, Viry Agejevej, analizujących rosyjski/sowiecki kolonializm z perspektywy kolonizacji zewnętrznej, której podlegała Ukraina. Warto przypomnieć, że badacze ci w zasadzie odrzucają koncepcję Etkinda¹⁶.

¹⁶ Zob. na przykład rozdział „Внутрішня колонізація» — повторна колонізація” w książce T. Gundorovej *Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми*, Київ 2013, s. 25–47.

We wstępie Tłostanova pisze:

W tej książce skupiam się głównie na doświadczeniach, wrażliwości i twórczości postkolonialnych artystów, którzy są jednocześnie postsowieckimi. Chciałbym jednak zacząć od kilku wstępnych uwag na temat ewolucji rosyjskiej różnicy imperialnej, która w parze z nieudanym, ale nigdy nie pogrzebanym projektem sowieckiej nowoczesności, doprowadziła do dzisiejszej stagnacji, anomii i zbliżającej się dezintegracji¹⁷.

Badaczka omawia specyfikę zewnętrznej różnicy imperialnej (*external imperial difference*) i przedstawia Rosję jako jej przykład. Będąc poza rdzeniem Europy, Rosja, podobnie jak Turcja, znalazła się w zewnętrznej strefie różnicy imperialnej, w odróżnieniu do Włoch czy Hiszpanii, które mają tu wyższą pozycję wewnętrzną. Oba te południowe kraje zajmują pozycję drugorzędną wobec imperialnych potęg, takich jak Wielka Brytania, Francja czy Stany Zjednoczone. W tym układzie Rosja, która znalazła się na marginesie postoswieceniowej nowoczesności, zajmowała pozycję imperium drugiej klasy, wyznaczaną przez regresywnie funkcjonującą różnicę kolonialną. W obrębie tej różnicy staje się po trosze kolonią, choć również sama kolonizuje. Swoją drugorzędną status Rosja odreagowywała agresywnie i negatywnie. Zachowując pozory imperialności, cywilizacyjnie odstawała od zachodu. Nie zmieniła tego bolszewicka rewolucja. Nie udało się zmienić sytuacji również po upadku Związku Sowieckiego. Przegrana nowoczesność zachowała wprawdzie pewne ślady wewnętrznych imperialno-kolonialnych struktur i hierarchii, z których najbardziej oczywistym jest kolonizująca postawa wobec niezachodnich, innych postsowieckich, postkolonialnych, lecz nie jest to bodziec prawdziwego postępu. Tłostanova pisze, że:

Rosyjska różnica imperialna wywołuje swoistą schizofrenię, która różni się od klasycznej podwójnej świadomości Du Bois (Du Bois 1903) w jej wyraźnie negatywnej postawie. Imperialna podwójna świadomość w przeciwieństwie do kolonialnej nie jest w stanie zmutować w nic konstruktywnego; musi albo minąć, albo zostać radykalnie przekształcona w inny model. Rosja dusi się z powodu jej odrzucenia i furii skierowanej zarówno wobec mocniejszych imperialnych rywali, jak i słabszych kolonialnych innych¹⁸.

Badaczka zauważa, że imperialna różnica spycha Rosję w stronę peryferyjności. Niektórym krajom przypisuje się status stałego nadrabiania zaległości, a celem (na przykład gospodarcze tygrysy Azji) staje się ich rozwój. Inne zostają umieszczone w getcie absolutnej inności i wycofane z historii oraz nowoczesności. Tłostanova dodaje, że jeśli chodzi o obszar postsowiecki i szerszy, postsocjalistyczny, po ćwierćwieczu widać, że popadł on w „przewlekły stan peryferyjny” (*chronic peripheral condition*). Stąd rozczarowanie w postsocjalistycznej Europie Środkowej oraz Wschodniej, która wychodząc z kolonialnego socjalizmu, obudziła się w modelu postkolonialnym, orbitującym wokół zachodnich metropolii.

¹⁷ M. Tłostanova, *What does it mean to be post-Soviet? Decolonial art from the ruins of the Soviet empire*, Durham-London 2018, s. 1 [przeł — B.B.].

¹⁸ *Ibidem*, s. 3.

Zdaniem autorki w byłych nieeuropejskich, sowieckich koloniach i w samej Federacji Rosyjskiej sztuka wydaje się jednym z niewielu możliwych sposobów krytycznej refleksji na temat kolonialnego i sowieckiego dziedzictwa. Przy czym nie dopuszczono do obiegu jednoznacznie postkolonialnych lub dekolonialnych modeli rewizjonistycznych, zwłaszcza po aneksji Krymu przez Federację Rosyjską w roku 2014. Lista artystów poddających tę sytuację krytycznej refleksji zawiera nazwiska między innymi Jewgenija Antufiewa, Aslana Gaisumowa, Władimira Dubosarskiego, Shifry Každana, Siergieja i Tatiany Kostrikowów, Tausa Machaczewa, Antoniego Nikołajewa, Anatolija Osmołowskiego, Piotra Pawlenskiego, Timofeja Radii, Jegora Rogalewa, Anny Titowej, Aleksandra Winogradowa i wielu innych. Współczesna sztuka postsowiecka zajmuje się refleksją nad procesem dehumanizacji i sprowadzeniem ludzkiego życia do kategorii jednego z zasobów naturalnych. Pisał o tym również A. Etkind w *Internal colonisation*, w rozdziale dotyczącym rabunkowej eksploatacji bogactw naturalnych w Rosji, zmuszającej ludy syberyjskie do wyniszczania własnych zasobów już w wieku XIX. Jak zauważa Tłostanowa, dziś ten model dehumanizacji i zrównania ludzkiego życia ze zwykłymi instrumentami bezmyślnego wydobycia zasobów naturalnych obejmuje całą populację Federacji Rosyjskiej, niezależnie od przynależności etnicznej, rasowej, klasowej i religijnej.

Badaczka pisze także o strategiach uwzględniających użycie retoryki postkolonialnej w dyskursie władzy, co z jednej strony jest skierowane do wpływowej lewicy zachodniej, a z drugiej służy tumanieniu własnego społeczeństwa. Trudno jednak ukryć cenzurę, polityczne i gospodarcze represje, zniszczenie państwa socjalnego. Zapowiada to, zdaniem badaczki, „gaśnięcie wielkiego kraju, który stał się zakładnikiem swojego szalonego i lekkomyślnego reżimu” (s. 12). Ideologowie Federacji Rosyjskiej karmią zubożałą ludność retoryczną papką zaczerpniętą z imperialnych opowieści, które obejmują teokratyczne, statystyczne modele świętej geografii, zastępujące geopolitykę, a są zakorzenione w uświęcaniu państwa i władcy. Władze eksponują też agresywny ekspansjonizm terytorialny, maskowany różnymi uzasadnieniami mówiącymi o odrodzeniu socjalistycznego, a zwłaszcza stalinowskiego „majestatu”, który próbuje rozprzestrzenić się dzięki przypomnianiu wojskowych walorów i osiągnięć sportowych, a także eksploracji kosmosu, sztandarowego projektu technologicznego w epoce sowieckiej. Innym powracającym elementem rosyjskiej mitologii imperialnej jest nieprawdziwa opowieść o Rosji jako zbawczyń cierpiących narodów. Mit ten jest nadal z powodzeniem stosowany w imperialnej propagandzie, czego dowodzi rosyjska aneksja Krymu w 2014 roku. Agresywna postawa Kremla (Gruzja, Ukraina, Syria) opiera się na argumentach obrony Rosjan lub ich bratnich narodów przed zalewem Innych.

Jak pisze Tłostanowa: „Dzisiejszym rosyjskim obywatelom oferuje się jedynie złe przedstawienie teatralne — koktajl stalinizmu i faszyzmu z silnym chrześcijańskim ortodoksyjnym i fundamentalistycznym nacjonalistycznym fermentem”¹⁹. Jej

¹⁹ *Ibidem*, s. 20.

zdaniem tylko sztuka odgrywa we współczesnej Rosji rolę skutecznej siły dekolonialnej, uświadamiającej pułapki, jakie kraj sam sobie stawia. Książka Tłostanowej jest skoncentrowana na specyficznym rodzaju dekolonialności związanej z percepcyjnymi mechanizmami estetyki i dalszym kształtowaniu nie tylko estetycznego i etycznego, lecz także, nieuchronnie, polemicznie politycznego działania, co może stać się silnym mechanizmem dekolonizującego myślenia. Pojawia się sztuka aktywistyczna („artywizm”), która jest ściśle związana z cielesnością i uczuciowością, w ramach której powstają najskuteczniejsze modele dekolonialne. Władze odpowiadają represjami wobec aktywistycznych artystów, takich jak Piotr Pawlenski, Wiaczesław Achunow, grupa Pussy Riot czy organizatorzy oraz uczestnicy festiwalu sztuki medialnej „Media Impact”. Jednak to sztuka wciąż ma więcej szans na uniknięcie represji i oferowanie spektrum interpretacji, opinii niż jakiegokolwiek polityczne i zrationalizowane formy protestu. W swoim emocjonalnym oddziaływaniu osiąga większe sukcesy niż którakolwiek teoria społeczna. To są niewątpliwie ważne poglądy, ale prace Tłostanowej mają niewielkie szanse dotarcia do szerszej publiczności w Rosji nie tylko ze względu na język publikacji. Etkind i Lipowiecki, nie chcąc pozostać w specyficznym luksusowym getcie, jakim jest obieg zachodni, opublikowali swoje zachodnie prace w Rosji. Wiadomo jednak, że intelektualna droga do Rosji wiedzie przez Zachód, choć nie jest to trakt szeroki. Postkolonialny i posttotalitarny dyskurs wydaje się w pełni kontrolowany przez władze.

Rysują się tu dwie orientacje przedmiotowe. Pierwsza wyodrębnia zainteresowanie oddziaływaniem procesów kolonizacji na sferę literatury, sztuki, kina i odwrotnie (Berg, Lipowiecki, Etkind, Tłostanowa i inni), zwłaszcza po roku 1991. Dla Berga, Lipowieckiego, Tłostanowej, Krawinskiej, Tołkaczewa, Kukulina sensowną odpowiedzią na sowietyzm oraz imperializm i nacjonalizm jest przede wszystkim postmodernizm. Specyficzna rosyjska odmiana postmodernizmu tworzy pomost, dzięki któremu rosyjska kultura nawiązuje dialog z kulturą globalną. Postmodernizm pełni więc funkcję nadrzędną, a postkolonialna świadomość i postkolonialna sytuacja są obiektami zainteresowania postsowieckiej twórczości artystycznej w ramach sytuacji postmodernistycznej. Druga orientacja podkreśla przede wszystkim znaczenie procesów historycznych, skoncentrowanych zwłaszcza na wieku XIX i w Rosji, a potem, po roku 1991, za to w znacznie mniejszym stopniu, na sowieckiej przeszłości (Etkind, Morozow). Rosja w procesie postsowieckiej dekolonizacji i stanu dekolonialności jest krajem zapóźnionym, anachronicznym (Etkind, również Tłostanowa). Pozycję Rosji usprawiedliwia status hegemonu i subalterna zarazem (Morozow). Moralnemu wywyższeniu Rosji jako subalterna, podporządkowanego zachodniemu dyskursowi społeczno-polityczno-filozoficznemu, towarzyszy deprecjacja państwa, które wpędziło swoje społeczeństwo w otchłań represyjności i zapóźnienia cywilizacyjnego. Współczesna Rosja, która nie potrafi przepracować swoich traum, znajduje się na krawędzi rozpadu wewnętrznego, a jako państwo funkcjonuje na peryferiach globalnych procesów. Wpływa na to jej kolonialna i totalitarna przeszłość.

Część druga

Postsowietyzm = neoimperializm.

Literatura tendencyjna i publicystyka

Mocny impuls do refleksji nad postsowieckim stanem Rosji wyszedł od Aleksandra Sołżenicyna jako autora traktatów *Как нам обустроить Россию?* [Jak odbudujemy Rosję?] z 1990 roku oraz *Россия в обвале* [Rosja w upadku] z roku 1998, chociaż nie można podważać odrębnej drogi kilku postaci usytuowanych w obrębie zinstrumentalizowanego dyskursu postkolonialnego o charakterze politycznym. Zwracając uwagę na twórczość współczesnych pisarzy oraz ideologów rosyjskich Eduarda Limonowa, Aleksandra Prochanowa i Aleksandra Dugina, nie możemy przecież zaprzeczyć, że pomimo wszelkich różnic ideologicznych, artystycznych czy intelektualnych ich twórczość wpisuje się w polityczne zamówienie rosyjskiego państwa, które chciałoby kontynuować tradycje imperium zarówno przedrewolucyjnego, jak i sowieckiego. Niewątpliwie w Rosji toczy się silny spór artystyczno-światopoglądowy, ale jego istota jest zawikłana, nieprosta, albowiem opozycyjnymi stronami nie zawsze są przedstawiane tutaj oba typy dyskursu. Blok literatury i publicystyki umacniającej neoimperializm rosyjski jest niemały i wpływowy. Co ciekawe, o ile postkolonialna rosyjska myśl akademicka nie jest szerzej znana w Polsce, o tyle dyskurs polityczny cieszy się w niektórych polskich kręgach zaskakującą popularnością. Warto też wskazać pewną analogię. Jest nią powstanie w Polsce nurtu literatury i publicystyki narodowo-prawicowej, wspierającej obóz rządzący, zorientowanej na sojusz z dominującym kościołem i tworzącą się z przyzwolenia władzy oligarchią.

O Eduardzie Limonowie, reprezentującym radykalne, antyputinowskie skrzydło rosyjskiego nacjonalizmu, książkę w Polsce napisał Lucjan Suchanek: *Parias i heroes. Twórczość Eduarda Limonowa* (Kraków 2001). Pisarz, który proponuje Rzeczypospolitej wspólny z Rosją rozbiór Ukrainy, ma u nas solidną podstawę naukową. Jedno jest pewne, Limonow nie zmienił poglądów, choć popularność jego postaci i dokonania w Polsce (lata dziewięćdziesiąte i początek 2000) minęła, zdaje się, bezpowrotnie. Bestseller tego pisarza, którym zabłysnął na Zachodzie, *Это я — Эдичка* (1976) [wyd. pol. *To ja — Ediczka*, 2005] jest klasycznym przykładem tak zwanej czernuchy — literatury ukazującej od lat dziewięćdziesiątych XX wieku egzystencjalne, ciemne strony życia społecznego w Rosji czy Rosjan w świecie, a także świata w ogóle. Na stronie pisarza www.limonow.de zauważa się, że ostatnie lata jego twórczości to przede wszystkim publicystyka, choć pisarz opublikował w 2013 roku tom patriotycznych wierszy *СССР — наш Древний Рим* [ZSRR — nasz starożytny Rzym]. Charakterystyczny rosyjski neoimperializm Limonowa jest połączony z utopistycznym anarchizmem i marzeniem o wiecznej Rosji, kontynuatorce tradycji rzymskich podbojów. W myśli Limonowa Rosja powinna odrodzić swoją dominację i przesunąć granice co najmniej do stanu sprzed 1991 roku. Limonow krytykuje W. Putina za nadmierną jego zdaniem demokrację i dopuszczanie do głosu przachodniej opozycji, dla której

widzi wyłącznie miejsce w gułagu. Akurat ten postulat Limonowa władze na Kremlu spełniają dość spektakularnie (Michaił Chodorkowski, Aleksiej Nawalny, członkinie Pussy Riot, Oleg Sencow i inni). Limonow w międzyczasie, zajmując się głównie publicystyką, spadł do rzędu zjawisk ze sfery politycznego folkloru. Jego wpływ na odrodzenie idei neoimperialnej, głównie przez radykalne prowokacje, był jednak zauważalny i akceptowany przez niektóre środowiska zarówno w Rosji, jak i poza nią.

O Aleksandrze Prochanowie nie powiemy, że jest zjawiskiem z politycznego marginesu. Ten pisarz i publicysta stał się jedną z najważniejszych postaci dzisiejszej Rosji na płaszczyźnie medialnej i propagandowej. Przeciwnik Michaiła Gorbaczowa, a potem Borysa Jelcyna, jest doskonale znany i akceptowany w kręgach proputinowskich propagandystów. Prochanow ukuł znane i chętnie powtarzane hasło, które jest leitmotywem jego działalności: „Русский народ, всегда будет считать государство важнее маленького личного счастья” [Naród rosyjski zawsze będzie uważać państwo za bardziej ważne niż małe, osobiste szczęście]. Jego znana powieść *Господин Гексоген* (2002) (wyd. pol. *Operacja Heksogen*, 2005) to thriller polityczny, w którym autor wskazuje na problemy rosyjskiej władzy, choć z drugiej strony oferuje polityczno-historiozoficzną mistykę. Sam pisarz chętnie mówi o sobie jako o „człowieku sowieckim”. Oznacza to, że podkreśla antyokcydentalny, antyliberalny i antydemokratyczny zrąb swoich poglądów. Z Limonowem łączy go nacjonalizm, ale dzieli stosunek do obecnych władz na Kremlu, a także do okresu sowieckiego. Najważniejszą książką Prochanowa jest *Поступь русской победы* [Krok rosyjskiego zwycięstwa, 2012]. Prochanow rysuje w niej historię Rosji jako ewolucję czterech imperiów: Rusi Kijowsko-Nowgorodzkiej, Carstwa Moskiewskiego, Rosyjskiego Imperium Romanowych oraz imperium stalinowskiego, tworzących szlak do piątego wcielenia Imperium. Centralną kategorią historyczną i polityczną w refleksji Prochanowa jest bowiem kategoria imperium, a także imperialności. Ta kategoria znajduje się w centrum rosyjskiej świadomości i według Prochanowa uosabia Królestwo Boże na ziemi. Głównym zaprojektowanym obrazem tego dzieła jest wizja Piątego Imperium, które wyjdzie z Rosji jako dzieła Bożego²⁰. W traktacie Prochanowa mesjanizm i mistycyzm przeplatają się z polityczną kalkulacją na odbiór idei Piątego Imperium, wśród prawosławnych Rosjan, w kategoriach religijnych²¹ — „Это имперское, державное мироощущение — один из кодов русского сознания” [Ten imperialny światopogląd jest jednym z kodów rosyjskiej świadomości]. Pisarz proponuje ustanowienie Państwowej Matki Boskiej, mającej w opiece Rosję (niektó-

²⁰ Tu warto raz jeszcze przypomnieć ironiczno-groteskową powieść W. Pielewina *V Empire* (2006, wyd. pol. 2008), osadzoną przez M. Lipowieckiego i A. Etkinda w nurcie magicznego historyzmu, o czym piszę w części pierwszej niniejszego artykułu. O twórczości W. Pielewina pisze Tomasz Nakońniczny w rozprawie „(Po)nowoczesna tożsamość intelektualisty: Wiktor Pielewin i Jerzy Pilch na tle „końca literatury”, *Porównania* 18, 2016, dod. *Biblioteka „Porównań”*, t. 9, s. 133.

²¹ А. Проханов, „Поступь русской победы”, *Завтра*, 7.11.2012, <http://zavtra.ru/blogs/postup-russkoj-pobedy-2012-11-07-000000> (dostęp: 9.09.2018). Zob. też powieść A. Prochanowa *Рятая империя* [Piąte imperium] z roku 2007.

rzy politycy w Polsce również, dlatego nie może dziwić ukryta nić wzajemnej sympatii i zrozumienia). Prochanow, otwarcie wzywający do wojny z Ukrainą, doczekał się polskiej recepcji w kontrowersyjnej pracy naukowej (wydanej przez UJ, 2014) autorstwa Aleksandra Wawrzyńczaka pod tytułem *Imperialista, technokrata, mistyk. Twórczość literacka i publicystyczna Aleksandra Prochanowa*²². Powieścią kolonialną można by nazwać cykl utworów prozą Prochanowa o Afganistanie i Związku Sowieckim z końcowego okresu. Najpierw *Рисунки баталиста* [Rysunki batalisty, 1986], potem powieść o „afgańcach” *Шестьсот лет после битвы* [Sześćset lat po bitwie, 1988]. W cyklu *Siedmioksiąg* temat wojny w Afganistanie kończy się właśnie mistycznym utworem *Operacja Heksogen*. Prochanow to jawny ideolog putinizmu i zwolennik rosyjskiego neoimperializmu. Głównym nurtem w literackiej i publicystycznej działalności Prochanowa jest próba rewitalizacji duchowej wielkości Rosji, mającej dorównać jej skali geograficznej. Prochanow odrzuca styl rewizji postkolonialnej, stawiając na zbudowanie swego rodzaju narodowo-państwowego mistycyzmu, mającego usprawiedliwiać historyczne błędy Rosji i prowadzić ją w kierunku restytucji utraconej pozycji nie tylko globalnego podmiotu w globalnej polityce, lecz także duchowego przywództwa, chociażby w tej skali, jaką miał w latach pięćdziesiątych–siedemdziesiątych XX wieku Związek Sowiecki w tak zwanym Trzecim Świecie.

Przyjdzie jeszcze nawiązać do działalności i myśli filozofa oraz ideologa Aleksandra Dugina. Jego działalność ma również polską recepcję. Książkę o Duginie napisał Krzysztof Karczewski, tytułując ją *Tradycja, imperium, geopolityka. Eurazjatyzm w ujęciu Aleksandra Dugina jako alternatywa wobec liberalizmu* (Toruń 2017). Przedstawiona w pismach i wypowiedziach Dugina mieszanka mistycyzmu, pragmatyzmu i politycznych utopii, gloryfikujących chwałę Rosji, powoduje, że w rosyjskim socjum teorie Dugina są znane, a w niektórych grupach nawet popularne. Jego poglądy opierają się na zasadach bliskich poglądom Prochanowa. Dugin głosi powrót do imperialnych tradycji Rosji, konieczność walki z amerykańską dominacją polityczną i militarną, eurazjanizm czyniący z Rosji centrum wielkiego kontynentu, podkreśla rolę prawosławia w moralnej odnowie świata, w związku z tym wykorzystywanie kryzysu w Kościele katolickim i dialog z islamem, a także orientację na Niemcy jako lidera Unii Europejskiej, z pominięciem Europy Środkowej, którą się lekceważy. Przeważa w myśli Dugina gra między kolonialnym hegemonem a postkolonialnym Innym i Obcym, przy czym obraz tolerowanego Innego jest kreowany na użytek zewnętrzny (w związku z zainteresowaniem egzotyką rosyjską na Zachodzie), a obraz hegemonu na użytek wewnętrzny. W myśli autora prawosławie jest jedyną prawdziwą religią chrześcijańską, wywodzi się bowiem z najgłębszych źródeł religijnych, z ofiary i wizji zmartwychwstania. Daleko stąd do opartej na metodologicznych zasadach dyskusji, jaka toczy się w środowisku naukowym. W rozumieniu Limonowa, Prochanowa i Dugina problemy postsowieckości, rosyjskiego neoim-

²² Zob. A. Matusiak, „W cieniu piątego imperium. [Aleksander Wawrzyńczak. *Imperium, technokrata, mistyk. Twórczość literacka i publicystyczna Aleksandra Prochanowa*. Kraków: Wydawnictwo Scriptum, 2014, 436 S.]”, *Porównania* 18, 2016, s. 377–386.

perializmu, prób rekolonizowania utraconej przestrzeni są wstępem do projektów przyszłości nie tylko Rosji, lecz także świata. Publicystyczno-polityczna część rosyjskiego, postkolonialnego w szerokim rozumieniu, dyskursu jest jednak formą walki o przywództwo, jaka toczy się na szczytach władzy. Postkolonialny dyskurs widziany od strony publicystyki i literackiej twórczości Prochanowa, Pielewina czy Dugina, jako przewyciężenie przeszłości, jest nie tylko symbolicznym rewanzem za osłabienie pozycji mocarstwa, ale także instrumentem emocjonalnego oddziaływania na te grupy społeczne w Rosji, które poczuwają się do odpowiedzialności za kraj i chcą widzieć jego powrót do pierwszej ligi światowej. Odrodzenie pozycji światowego mocarstwa widzą w powrocie do imperialnej i agresywnej polityki zarówno wewnętrznej, jak i globalnej. Bezpośredniość tych intencji i oczekiwań idzie w parze z bezkompromisowością wysuwanych koncepcji historiozoficznych i politycznych.

Zakończenie

Wyodrębnienie dwóch skrzydeł postkolonialnej dyskusji jest na pewno uproszczeniem złożonej mapy ideowych oraz intelektualnych kierunków tworzących rosyjski dyskurs postkolonialny w latach 2008–2018. Ich gruntowna analiza wymagałaby napisania osobnej książki. Jeśli spojrzeć na świat literatury, jest on na pewno bardziej skomplikowany, ponieważ dochodzą w nim również do głosu opinie artystów, które sporo znaczą w świecie kultury europejskiej czy światowej (Wiktor Jerofiejew, Tatiana Tołstoj, Ludmiła Pietruszewska, Andriej Zwiagincew, Siergiej Bodrow i inni). W tym wypadku mamy do czynienia z barwną paletą indywidualnych głosów, nie tworzących jednoznacznej tendencji, jak to jest zazwyczaj w literaturze czy sztuce. Postawa akademicka (Etkind, Morozow, Tłostanowa, Gusejnow i inni) nie wydaje się bezpośrednim przedłużeniem rosyjskiej polityki, aczkolwiek praca W. Morozowa nie jest wobec propagandowej linii Kremla obojętna. Obie tendencje tworzą układ, w którym sztuka, literatura, zajmując miejsce pośrednie, funkcjonują na prawach przykładowego lub narzędzia, ale nie wydają się suwerennym podmiotem. Zmienny rynek idei powoduje, że krytyczna myśl postkolonialna oraz koncepcje postimperialne stają się towarem, odgrywającym określone role. Orientacja akademicka, której poświęciłem tak wiele miejsca, choć gatunkowo jest znakomita, w gruncie rzeczy, jako towar pełni znacznie mniej wyrazistą funkcję w Rosji niż publicystyczno-polityczna. Głównie z tej przyczyny, że przedstawiciele tej drugiej są nieustannie w krajowych mediach, a przedstawiciele pierwszej prawie w ogóle się tam nie pojawiają, lewitują po obrzeżach dyskursów zachodniego świata. W świecie dominujących rosyjskich idei politycznych, lansujących odbudowę paradygmatu imperialnego, zauważamy różne warianty: ideę chuligańską (uliczną), medialno-polityczną, mistyczno-filozoficzną, a nawet polityczno-religijną. Ekstrawertyczność tych idei powoduje, że trudno mówić o dyskusji między nimi, a także ze stanowiskami akademickimi. Zauważa się konkurowanie pomysłów, jak zasłużyć się centralnej władzy i zdobyć jej

uznanie, co byłoby poniekąd jednoznaczne z uznaniem społecznym. Warto podkreślić, że Kreml nie stawia na jedną ideę postimperialną, aktywizuje różne jej warianty i wykorzystuje je w zależności od aktualnych potrzeb. Zagarnia też obszary rosyjskojęzycznej zagranicy i zagranicy angielskojęzycznej, ale myślącej zgodnie z intencjami Kremla. Obszary te nie są symetryczne, albowiem postsowiecka rzeczywistość polityczna jest z gruntu asymetryczna. Wschód przekształca się w Południe (islamskie) albo w Północ (Syberia jako odrębny, postkolonialny podmiot). Zresztą relacje z Zachodem również są asymetryczne. Rosja stara się uzależnić go od swoich surowców i na tej płaszczyźnie prowadzi politykę wręcz makiaweliczną.

W strukturze postkolonialnego dyskursu też widzimy asymetryczność. Krytyczne podejście akademickie jest marginalizowane, ograniczane do kilku środowisk, rozbudowany za to jest zinstrumentalizowany dyskurs polityczny, zresztą szerzej znany, dlatego poświęciłem mu mniej uwagi. Zachodnia lewica postkolonialna, która chętnie współpracuje z rosyjskimi badaczami pokroju Etkinda czy Tłostanowej, ogranicza się do ogólnych i umiarkowanie krytycznych opinii wobec usprawiedliwiającego łamanie praw człowieka dyskursu neoimperialnego. Tak zresztą było przed rozpadem Związku Sowieckiego. Zwolennicy postkolonialności są zdystansowani do imperialnej, zaborczej tradycji Rosji, aczkolwiek starają się ją rozumieć i wyjaśniać, a nawet bronić (Etkind, Morozow, Tłostanowa, Berg i inni). Zwolennicy neoimperialności podkreślają wyjątkowość imperialnego doświadczenia Rosji, jego wartość, również dla przyszłości świata (Prochanow, Dugin).

W przytoczonej literaturze naukowej uwagę zwracają przyjęte strategie aksjologiczne: 1. krytyczna, 2. usprawiedliwiająca w różnych perspektywach, 3. analityczna, 4. memorialna (pamięć o ofiarach), 5. negatywny stosunek do naśladowania kultury zachodniej, 6. geopoetyczna i geopolityczna (Rosja musi być wielka nie tylko przestrzennie); 7. mistyczna (Rosja jako forma zbawienia świata). Te perspektywy na długi czas naznaczą żywotność rosyjskiej myśli postkolonialnej, która domaga się dyskusji z zewnątrz, póki co podjętej tylko na wybranych polach.

Bibliografia

- Bakuła, Bogusław. 2014. „Rosyjska wewnętrzna kolonizacja. [Alexander Etkind. *Internal Colonization. Russia's Imperial Experience*. Cambridge: Polity Press, 2011, s. 289]”, *Porównania* 15: 341–356.
- Bakuła, Bogusław. 2015. „Postkolonializm i antyokcydentalizm, [Robert J. C. Young. *Postkolonializm. Wprowadzenie*. Przeł. M. Król. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 202]”, *Porównania* 16: 185–195.
- Bakuła, Bogusław. 2016. „Rosyjska tożsamość postkolonialna w neoimperialnym świetle. [Viacheslav Morozov. *Russias Postcolonial Identity. A Subaltern Empire in a Eurocentric World*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave, McMillan, 2015, s. 209]”, *Porównania* 19: 223–234.
- Etkind, Aleksander. 2011. *Internal colonization. Russia's imperial experience*. Cambridge: Polity Press.
- Karczewski, Krzysztof. 2017. *Tradycja, imperium, geopolityka. Eurazjatyzm w ujęciu Aleksandra Dugina jako alternatywa wobec liberalizmu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

- Matusiak, Agnieszka. 2016. „W cieniu piątego imperium. [Aleksander Wawrzyńczak. *Imperium, technokrata, mistyk. Twórczość literacka i publicystyczna Aleksandra Prochanowa*. Kraków: Wydawnictwo Scriptum, 2014, s. 436]”, *Porównania* 18: 377–386.
- Morozov, Viacheslav. 2015. *Russias postcolonial identity. A subaltern empire in a eurocentric world*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Nakonieczny, Tomasz. 2016. „(Po)nowoczesna tożsamość intelektualisty. Wiktor Pielewin i Jerzy Pilch na tle »końca literatury«”, *Porównania* 18, dod. *Biblioteka „Porównań”*, t. 9.
- Prochanow, Aleksander. 2005. *Operacja Heksogen*. Warszawa: Phillip Wilson.
- Tlostanova, Madina. 2018. *What does it mean to be post-Soviet? Decolonial art from the ruins of the Soviet empire*. Durham-London: Duke University Press.
- Suchanek, Lucjan. 2001. *Parias i heros. Twórczość Eduarda Limonowa*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Thompson, Ewa. 2000. *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*. Kraków: Universitas.
- Wawrzyńczak, Aleksander. 2014. *Imperium, technokrata, mistyk. Twórczość literacka i publicystyczna Aleksandra Prochanowa*. Kraków: Wydawnictwo Scriptum.
- Берг, Михаил. 2000. *Литературократия. Проблема присвоения и перераспределения власти в литературе*. Москва: Изд. Новое Литературное Обозрение.
- Берг, Михаил. 2004. *Постколониальный дискурс и проблема успеха в современной русской литературе*, <http://mberg.net/pstk> (dostęp: 31.05.2018).
- Болтунова, Екатерина. 2017. „Пространство (ушедшего) героя: образ лидера, историческая память и мемориальная традиция в России (на примере Ельцин-центра)”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Герасимов, Илья. 2017. „Сергей Глебов; Марина Могильнер. »Гибридность: Марризм и вопросы языка имперской ситуации«”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Гундорова, Тамара. 2017. „Транзитная культура и постколониальный ресентимент”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Гундорова, Тамара. 2002. *Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми*. Київ: Критика.
- Гусейнов, Гасан. 2017. „Русское, советское и иное в постсталинском национальном дискурсе: предварительные заметки”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Гусейнов, Гасан. 2008. „Язык и травма освобождения”, *НЛО* 6 (94), <http://magazines.russ.ru/nlo/> (dostęp: 5.10.2012).
- Долбилов, Михаил. 2017. „Город едва ли свой, но и не вовсе чуждый: Вильна в имперском и националистическом воображении Русских (1860-е годы–начало XX века)”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Еткинд, Александр. 2013. „Уффельманн, Дирк; Кукулин Илья В. «Внутренняя колонизация России: между практикой и воображением»”, *Политическая концептология. Журнал метадисциплинарных исследований* 2: 31–56.
- Еткинд, Александр. 2017. *Критический потенциал постколониальной теории*, <http://afterempire.info/2017/05/02/postcolonial/> (dostęp: 10.05.2017).
- Еткинд, Александр. 2016. *Кривое горе. Рамять о непогребенных*. Москва: Изд. Новое Литературное Обозрение.
- Еткинд, Александр, Дирк Уффельманн, Илья Кукулин, red. 2012. *Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России*. Москва: Новое Литературное Обозрение.
- Ионов, Игорь. 2009. „Новая глобальная история и постколониальный дискурс”, *История и современность* 1: 33–59.
- Киршбаум, Генрих. 2017. „Жанровые империализмы. Спор о принадлежности дум”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).

- Котов, Александр. 2017. „«Русское латинство» 1860-х годов как элемент идеологии бюрократического национализма”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Кравинская, Юлия. 2015. „О дискурсивных связях постколониального нарратива с постмодернизмом”, *Филология и культура. Philology and culture* 4 (42): 232–237.
- Крылова, Надежда. 2017. „Нерчинская каторга: этнографический взгляд на Российскую империю в фотографиях «видов и типов» последней четверти XIX века”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Кукулин, Илия. 2012. „«Внутренняя постколонизация»: формирование постколониального сознания в русской литературе 1970–2000 годов”. В: *Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России*, red. Александр Эткинд, Дирк Уффельманн, Илья Кукулина, 846–908. Москва: Новое Литературное Обозрение.
- Липовецкий, Марк, Александр Эткинд. 2008. „Возвращение трытона: советская катастрофа и постсоветский роман”, *НЛО* 6 (94), <http://magazines.russ.ru/nlo/> (dostęp: 5.10.2012).
- Львовский, Станислав. 2017. „Дети равнины: Герман Садулаев как постсоветский и (пост)колониальный писатель”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Майорова, Ольга. 2017. „Маркеры русскости в имперском пространстве: парадоксы рассказа Н. С. Лескова «На краю света»”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- МакРейнольдс, Луиза; П. И. Ковалевский. 2017. „Уголовная антропология и русский национализм”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Могильнер, Марина. 2017. „Прирожденный преступник в империи: атавизм, пережитки, бессознательные инстинкты и судьбы российской имперской модерности”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Николози, Риккардо. 2017. „Преступный тип, Ламброзо и русская литература. Нарративные модели изображения врожденной преступности и атавизма в Российской империи 1880–1900 годов”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Орлицкий Юрий, Б. 2008. „Три кита Сергея Завялова”, *НЛО* 6 (94), <http://magazines.russ.ru/nlo/> (dostęp: 5.10.2012).
- Полтавцева, Наталья. 2017. „Динамическая модель (пост)колониальных исследований: социокультурная парадигма конфликта как формы социального взаимодействия”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Пономарев, Евгений. 2017. „Русский имперский тревелог”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Пономарев, Евгений. 2017. „Экспорт и реэкспорт соцреализма. Восточноевропейские литературы в контексте советского толстого журнала (конец 1940-х годов)”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Проханов, Александр. 2012. „Поступь русской победы”, *Завтра*, 7.11 <http://zavtra.ru/blogs/postup-russkoj-pobedy-2012-11-07-000000> (dostęp: 9.09.2018).
- Проскурина, Вера. 2017. „Ландшафт империи: «Антидот» Екатерины II против «Путешествия в Сибирь», или границы европейской цивилизации”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Ремнев, Анатолий. 2011. „Колониальность, постколониальность и «историческая политика» в современном Казахстане”, *Ab Imperio* 1: 169–205.
- Рябчук, Микола. 2011. *Постколониальный синдром. Спостереження*. Київ: К.І.С.
- Савицкий, Евгений. 2017. „Демоны в зоопарке: Современное искусство и колонизация Севера в России 1890-х годов”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Смола, Клавдия. 2017. „Постколониальные литературы Севера: автоэтнография и этнопоэтика”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Соловьев, Кирилл. 2017. „Бюрократия versus бюрократия: парадоксы государственной службы в России в конце XIX–начале XX веков”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).

- Тесля, Андрей. 2017. „«Украинофил» в «общерусском» контексте: публицистика Н.И. Костомарова 1861–1883 годов”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Тимофеев, Сергей. 2008. „Читай по губам”, *НЛО* 6 (94), <http://magazines.russ.ru/nlo/> (dostęp: 5.10.2012).
- Тлостанова, Мадина. 2015. *Колониальность переживет колониализм*, <https://theoryandpractice.ru/posts/8258-madina-tlostanova-o-dekolonialnom-povorote> (dostęp: 1.05.2018).
- Тлостанова, Мадина. 2015. *Существует ли постсоветская мысль? О колониальности знания, внешнем имперском и двойном колониальном различиях*, <http://gefter.ru/archive/16006> (dostęp: 31.05.2018).
- Толкачев, Сергей. 2017. „Гибридная образность в русской и английской постколониальной литературе”, *Филология и культура. Philology and culture* 2 (48): 193–200.
- Уффельманн, Дирк. 2017. „Игра в номадизм, или постколониальность как прием (случай Ильдара Абузярова)”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Хапаева, Дина. 2017. „Рабские мечты об имперском величии”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).
- Шапока, Кястутис. 2017. „Литовская культурная ментальность и нарратив постколониальной памяти”, *Художественный журнал. Moscow Art. Magazine* 100, <http://moscowartmagazine.com/issue/51/article/1019> (dostęp: 25.08.2018).
- Шафранская, Елеонора. 2015. *Постколониальная проблематика современной русской литературы*, www.academia.edu/28155815/Постколониальная_проблематика_современной_русской_литературы_С_9-22 (dostęp: 25.05.2018).
- Эпштейн, Алек Д. 2017. „Между религиозными сомнениями и неверием: трансформация интеллектуального дискурса и политической риторики в эпоху заката монархии (опыт Франции)”, *НЛО* 2 (144), <http://www.nlobooks.ru/node/8167> (dostęp: 25.05.2018).

Przyjęto do druku/Accepted for publication: 31.10.2019